

**УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИ НАВОИЙ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ**

З.А.АБДИЕВА

**ГЕОГРАФИЯ ФАНИДА
НОАНЪАНАВИЙ ДАРС
УСУЛЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ**

Ўқув-услубий қўлланма

Навоий-2008.

Абдиева З.А. География фанида ноанъанавий усуллардан фойдаланиш Укувуслужий кулланма.

Мазкур укув-услугий кулланма. География фанини ноанъанавий дарслардан фойдаланиш буйича заруррий услужий тавсияларни уз ичига олган. Педагогика институтларида География фанининг мутахассислик курслари буйича утиладиган талабалар гурухига мулжалланган булиб, мактаб укитувчилари академик лицей, касиб-хунар коллежи укитувчилари уз укитиш фаолиятларида фойдаланишлари мумкин.

Такризчилар: УзМУ География факультети География укитиш методикаси кафедраси доценти
У.К.Абдуназаров.

Ката укитувчи Х.Б.Никадамбаева.
А.Навоий номидаги СамДУ кошидаги минтакавий
малака ошириш ва кайта таёрлаш маркази
директории уринбосари п.ф.н.доц.Назаров Х.Э.
НДПИ «География» кафедраси мудири
п.ф.н.доц.Рахматов Ю.

Ушбу укув-услугий кулланма институт Илмий Кенгашининг 2005 йил 28 февралдан утган №6-сон мажлис баённомаси билан чоп этишга рухсат берилган.

КИРИШ.

Жамиятимиз буюк ўзгаришлар сари юз тутган бугунги даврда таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, ривожланган демократик давлатлар даражасидаги юксак маънавиятли, эркин фикрловчи баркамол етук шахсни тарбиялаш ҳамда таълим — тарбия жараёнини такомиллаштириш орқали таълим самарадорлигини ошириш талаб қилинмоқда.

Ўзбекистонда бу борада сўнгги йилларда анчагина диққатга сазовор ишлар амалга оширилди. Энг аввало «Таълим тўғрисидаги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури таълим тизимининг асосий ғояларини ўзида мужассамлаштиради.

Мамлакатимизда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига мувофиқ умумий ўрта таълимнинг барча бўғинларида ўқувчиларнинг мунтазам билим олиши, уларда мустақил ижодий фикрлаш, касб танлашга ва атроф муҳитга онгли муносабатни ҳосил қилиш, миллий ва умумбашарий қадриятларни ҳурмат қилиш ўз Ватанига, халқига садоқат, меҳр — муҳаббат руҳида тарбиялаш тамойиллари акс эттирилган. Шу билан бирга ҳар томонлама камол топган, таълим ва касб — ҳунар дастурларини онгли равишда пухта ўзлаштирган, жамият, давлат ва оила олдидаги ўз жавобгарлигини ҳис этадиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутган педагогик ғоялар белгиланган.

Ушбу педагогик ғоя таълим тизими олдида:

- таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини жамиятда амалга оширилаётган янгиланиш, ривожланган ҳуқуқий демократик давлат қурилиши жараёнларига мослаш;
- кадрлар тайёрлаш тизими ва мазмунини мамлакатнинг ижтимоий — иқтисодий тараққиёти истиқболларидан жамият эҳтиёжларидан, фан маданият техника ва технологиянинг замонавий ютуқларидан келиб чиққан ҳолда қайта қуриш ;
- таълим олувчиларни маънавий — ахлоқий тарбиялашнинг самарали шакллари ва услубларини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этиш вазифаларини кўндаланг қилиб қўйди.

Давлат таълим стандартларига мувофиқ умумий ўрта таълим мактабларининг 5—10 синфларида ўқитиладиган география ўқув предметига жами соат ажратилган.

Академик лицей ва касб — ҳунар коллежларида ўқитиладиган мазкур ўқув предметига 40 соат ажратилган бўлиб, ушбу ўқув курси умумий ўрта таълим мактабларида ўқитиладиган география ўқув предметининг мантиқий ва узвий давоми ҳисобланади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 10 – синфида ҳамда академик лицей ва касб – ҳунар коллежларида ягона ўқув дастури асосида ташкил этилган амалий география фани ўқитилса – да у ҳар бир таълим муассасасида турли йуналишда амалга оширилади, яъни бу курсни ўқитиш жараёни бир – биридан фарқ қилади.

Умумий ўрта таълим мактабларида география ўқитиш жараёни асосан ўртача ўзлаштирадиган ўқувчига нисбатан олиб борилади. Дарслар деярли назарий асосда ўтилади. Бизнинг фикримизча, дарсларда купроқ ўқувчиларни эркин ва мустақил фикрлашга ўргатиш, амалий машғулотлар ва экскурсиялар ташкил этиш лозим.

Академик лицейлар асосан бирор ўқув фанига чуқур табақалаштирилганлиги боис бу билим масканида география кенгроқ ва мукамалроқ ўқитилади, ўқувчиларнинг мустақил ўрганишлари учун кенг имкониятлар яратилади. Шу билан бирга географияни ўқитишда илмий – назарий масалаларга кенг ўрин бериш ўқувчиларнинг географияга бўлган қизиқишлари ва илмий дунёқарашларини ошириш, географ ва сайёҳ олимлар билан учрашувлар уюштириш, табиий ва иқтисодий географик объектларга экскурсиялар уюштириб илмий – тадқиқот ишлари билан таништириш орқали географик билимларини кенгайтириб бориш мақсадга мувофиқ.

Бирор бир касб ёки ихтисосликни эгаллашга йўналтирилган касб – ҳунар коллежларида география фанини ўқитиш кўпроқ амалий асосда ташкил этилади, яъни ўқувчиларнинг касб – ҳунарга мойиллигини ҳисобга олган ҳолда уларга, айниқса, қишлоқ хўжалиги саноат тармоқлари: ўрмончилик, гидрология, гидрометеорология, экология, муҳандислик каби йўналишлар билан боғлиқ ҳамда халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида географиянинг тутган ўрни ва аҳамиятига кўпроқ эътибор қаратилади. Шунингдек, ўқув юртининг ихтисосликларига боғлиқ ҳолда қишлоқ хўжалиги саноат корхоналари, ишлаб чиқариш муассасалари ва бошқа объектларга экскурсиялар уюштирилиб, уларнинг касбга бўлган қизиқишини ошириш ва атроф муҳитни муҳофаза қилишга ўргатиб бориш лозим.

Бугунги кунда таълим тизими олдида турган таълим – тарбия самарадорлигини ошириш жаҳон таълим стандартлари даражасида билим бериш орқали ҳар томонлама етук ижодкор маънавий бой, касб – ҳунарли, миллий ва умуминсоний қадриятлар, миллий истиқлол ғояси руҳида тарбияланган, ўз мустақил фикрига эга баркамол шахсни камолга етказиш каби вазифаларни ҳал этишда таълим муассасаларининг педагогик жамоаси хусусан ҳар бир фан ўқитувчиси ўз педагогик фаолиятини тубдан ўзгартириши лозим.

Замон талабига мувофиқ ҳолда ҳар бир фан ўқитувчиси

Ўзининг мутахассислигини чуқур ўзлаштирган, педагогик — психологик ҳамда методик билим, кўникма ва малакаларни пухта эгаллаган, таълим — тарбия жараёнини самарадорлигини оширадиган замонавий педагогик ва ахборот технологияларидан хабардор ва уларни таълим жараёнида қўллай олиш малакасига эга бўлиши лозим.

Ушбу методик қўлланмада умумий ўрта таълим мактаблари ҳамда ўрта махсус касб — ҳунар таълими муассасаларида ўқитиладиган география ўқув курсининг самарадорлигини оширишнинг йўллари янги педагогик технологияларга асосланган ноанъанавий дарс усуллари ва уларни қўллаш, таълим жараёнига тизимли ёндашиш, ноанъанавий таълимнинг анъанавий таълимдан фарқли томонлари каби масалалар очиб берилган.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ГЕОГРАФИЯ ДАРСИ.

Инсониятнинг дастлабки шаклланишидан бошлабоқ таълим катта роль ўйнаган. Ҳозирги замон таълимида дарснинг шу даражага етиши учун минг йиллар сарф бўлди. Синф — дарс системасининг асосий дидактик тамойилларини дастлаб буюк чех педагоги Я.А.Коменский бундан 400 йиллар олдин ўзининг "Буюк дидактика" асарида таърифлаб берган эди. Коменский давридан буён дарс тизимида ва таълим методида жуда катта ўзгаришлар, янгиликлар содир бўлди.

Хатто синф — дарс тизимидан воз кечувчи гуруҳлар ҳам пайдо бўлди. Шунга қарамасдан, дарс ҳозирги кунда ҳам мактаб, коллеж, умуман, таълим — тарбия тизимининг муҳим компоненти сифатида ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Дарс педагогик ғояларни амалга ошириш шакли бўлиб, ўқитувчи ва ўқувчининг доимий мулоқот қиладиган жараёни ҳисобланади. Дарснинг асосий мақсади ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ҳар томонлама ривожлантиришдан иборат.

Дарс натижасига қараб ўқитувчининг педагогик ва методик маҳоратига баҳо берилади ҳамда ўқувчининг билим даражаси аниқланади.

Ҳар бир дарс ўқитувчидан ўзига хос ижодий ёндашувни талаб қилади. Айни пайтда ўқитувчи ҳар бир дарснинг муаллифи ҳисобланади.

Чунки ўқувчи ушбу дарсни тайёрлашда илғор ўқитувчилар тажрибасига таянади, услубий қўлланмаларни ўрганади ва ҳоказо. География дарсида ўқув тарбия жараёнининг барча элементлари ўзаро уйғунликда бўлади. Булар мақсад ва мазмун, воситалар, методлар, таълимни ташкил қилиш шакллари билан узвий боғлиқ.

Ўқитувчининг дарсдаги муваффақияти, аввало, унинг дарс мақсадини аниқ тузишга боғлиқ. Мақсад қанчалик аниқ

ва пухта бўлса ва шунга яраша материаллар танланса, мақсадга мувофиқ таълим методлари, таълим воситалари аниқланса, дарснинг якуний натижаси ҳам шунга боғлиқ бўлади.

Ҳозирги замон дарслари таълим шаклининг хилма — хиллиги билан ажралиб туради. Булар семинарлар ва лекциялар, ўйинлар ва конференциялар, дарсларни бошқа фанлар билан биргаликда қўшиб олиб бориш (интеграциялаш) ва ҳоказо.

— Дарс самарадорлигини ошириш учун нималар қилмоқ зарур?

Биринчидан, ҳар бир дарс мавзусининг курс тизимидаги мақсадини аниқлаштириш зарур. Бунинг учун нафақат битта дарсни, балки курсдаги барча мавзуларни ўзаро уйғунликда, алоқадорликда, боғлиқликда режалаштириш мақсадга мувофиқдир. Дарс турини белгилашда, ўрганишда мустаҳкамлашни, такрорлашни ҳам эътиборга олиш керак.

Режалаштиришда ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасини эътиборга олиш керак. Бунда мезон сифатида ўрта ўқувчи эмас, балки кучли ва заиф ўқувчилар ҳам ўқитувчи диққат марказида бўлиши зарур. Ўқувчилар фаолияти ўқитувчи томонидан олдиндан тайёрланган режалар асосида уюштирилиши мақсадга мувофиқ.

Иккинчидан, дарснинг қандай элементларидан ташкил топишини аниқ билиш керак. Энг муҳими, дарс элементлари ўртасидаги оптимал алоқадорликни аниқ тасаввур қилиш зарур.

Дарснинг қуйидаги элементлари мавжуд:

- билим ва кўникмаларни текшириш;
- янги материлларни ўрганиш;
- ўрганилган материални мустаҳкамлаш;
- ўқувчилар билим ва кўникмаларини баҳолаш ва назорат қилиш;
- уй вазифасини тўғри ташкил этиш;
- билимларни умумлаштириш ва тизимлаш.

Тажрибалар шуни кўрсатдики, агар дарс жараёнида юқоридаги элементлардан биронтаси тушиб қолса, дарс сифати кўнгилдагидек бўлмайди. Шу туфайли ҳам дарсларни замонавий усулларда ташкил этилганда юқоридаги элементлар албатта сақланиши мақсадга мувофиқ.

Мактаб географиясининг энг муҳим хусусияти шундаки, барча синфлардаги ўқув предметлари мазмуни назарий ва амалий тарздаги билимлар билан тулдириб ташланган. Аммо бундай катта ҳажмдаги билимларни ўрганишга ажратилган вақт деярли етмайди.

Шу туфайли ҳам география дарсларида юқоридаги элементларнинг барчаси қатнашади. Бу дарсни режалаштиришда аралаш типдаги дарсдан унумли фойдаланиш тақозо этилади.

Учинчидан, мақсад ва мазмунга мос бўлган таълим методларини танлаш. Масалан, агар дарс объектив мураккабликка эга бўлган назарий саволлардан иборат бўлган янги материални ўрганишга бағишланган бўлса, ўқитувчи ҳикоя ёки маърузани қўлагани маъқул. Бу ерда албатта асосий саволлар мустаҳкамланиши керак.

Таълимда фаол методларни қўллаш дарс шакллари мутлоқ ўзгаришга олиб келади.

Ўқитувчи материални баён қилишда, ўқувчилар билимларини текширишда, айниқса, фаол методдан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги кунда кенг қўлланилаётган дарс суҳбат, дарс конференция, ҳар хил вазифали ўйинлар, шунингдек, ноанъанавий дарслар ўқувчиларни дарсга тайёрлашда, дарснинг айрим босқичларида ўқитувчининг ўрнини боса олиш имкониятларини яратади. Бундай дарслар ўқувчиларни ўқишга бўлган ҳавасларини оширади.

Ноанъанавий дарслар ўқувчиларни нафақат билим, кўникма ва малакалар билан куроллантиради, балки уларни ижодий изланишга, бу тажрибаларни бошқа ўқувчиларга бериш йўллариини ўргатади.

Ўқув ҳаракатлари ўқитувчи ва ўқувчилар билан мулоҳоза қилиш ва хулоса чиқариш бундай дастурларнинг муҳим қисми саналади. Таълимда технологик ёндашувининг география ўқитишга ҳам кириб келиши анъанавий методлар билан қиёслаш имкониятларини яратади. Технологик ёндашув муҳим хусусияти шундаки, бу ёндашув таълимда кўпроқ репродуктив методни қўллашни талаб қилади. Бу метод ўқувчини асосан мустақил ишлашга ва билимларни мустақил эгаллашга ундайди. География таълими жараёнига педагогик технологияни тадбиқ этиш таълим жараёнининг ўзгаришига сабаб бўлади.

Талимда технологик ёндашув анъанавий таълимдан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади

1– жадвал

География таълимида анъанавий жараён	География таълимида янги педагогик технология
Ҳар дарс мақсади мазмунан келиб чиққан ҳолда шакллантирилади	Дарс мақсади ўқув фаолияти натижалари билан аниқланади
Мазмун: – фактлар – назария ва қонуниятлар – кўникмалар	Мазмун: – фактлар – назария ва қонуниятлар – кўникмалар – методик билимлар
Таълимни ташкил этишнинг асосий шакли (кўпчилик ҳолларда аралаш)	Таълим шакллари ҳилма хил тарзда бўлади – дарс – амалиёт – семенар – фанлараро дарслар – география кунлари – географик ўйинлар ва ҳ. к.
Билим ва кўникмаларни назорат қилиш (кундалик текшириш, якуний текшириш кам ҳоллардагина уюштирилади)	Таълим натижалари ҳилма – хил текшириш турлари орқали амалга ошади (кундалик, якуний) ва бош шаклларда синов, тестлар, ўйинлар, пресс – конференциялар, ўз – ўзини назорат қилиш ва ҳ.к.

Жадвалдан шу нарса кўриниб турибдики, ҳар иккала таълимда ҳам мақсад асосий ўринни эгаллаган. Аммо педагогик технологияда якуний натижа асосий ўринни эгаллайди.

Унда ностандарт дарслар, амалий машғулотлар ва бошқалар таълим шаклининг асосини ташкил қилади. Энг муҳими янги педагогик технологияда мақсадларга, таълим шаклига, таълим мазмунига тузатиш (коррекция) киритиш имкониятлари пайдо бўлади.

Шуни таъкидлаш керакки, янги технологияни амалга оширишда албатта замонавий дарсликларни, ўқитиш методикаларини яратиш кўндаланг бўлиб туради.

Ноанъанавий таълимда 4 та компонент уйғунликда амалга оширилади. Булар мақсад, мазмун, фаолият, натижа. Демак, ҳозирги замон географияси дарсининг асосий белгилари

қуйидагилардан иборат:

- дарснинг дастур талабларига мослиги;
- ҳар бир дарс мақсадларининг аниқ режалаштирилиши;
- ўқув материалларининг синфда сифатли қилиб ўзлаштирилишини таъминлаши ва режалаштирилган таълим натижаларига эришиш;
- ўқувчиларни синфда толиқтирмасдан фаол ишлашларини таъминлаш;
- ўқувчиларнинг фанга ва билимларни эгаллаш жараёнига бўлган қизиқишига эътибор қаратиш ва ҳоказо.

Юқоридаги белгилар ёрдамида ўқитувчиларнинг дарсларини баҳолаш имкониятлари пайдо бўлади. Ўқитувчиларнинг замонавий педагогик назарияларни билиши, методик маҳоратларини қай даражада эгалланганлиги, ўқувчиларнинг билимларини эгаллашдаги қийинчиликлар ва ҳоказоларни аниқлаш мумкин бўлади.

География дарсларининг сифатини баҳолашда яхши дарснинг асосий кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат:

1. Ҳар бир дарснинг дастури талаблари асосий бўлиши;
2. Дарснинг мазмуни ва дарс шаклининг унинг мақсадига мослиги;
3. Ўқитувчи томонидан танланган методнинг қўйилган мақсадга мослиги ва синф ўқувчилари имкониятлари тўғри келиши;
4. Синфда ўқувчининг материални сифатли ўзлаштирилишини таъминлаш;
5. Режалаштирилган таълим натижаларига эришиш;
6. Ўқувчиларнинг синфда фаол ишлашларига эришиш ;
7. Ўқувчиларнинг ушбу дарсга , фанга бўлган қизиқишлари;

Ҳар қандай дарс жуда катта тарбиявий потенциалига эга. Уни ўтказишда бош ролни ўқувчи эгаллайди. Ҳар қандай замонавий таълим шакли, таълим методини уюштириш ва қўллаш ўқитувчининг ўрнини боса олмайди. Дарслар сифати ўқитувчига боғлиқ бўлиб, унинг педагогик маҳорати, ҳаёт тажрибаси кўпчилик ҳолларда синфдаги ўқувчиларнинг билим сифатини белгилайди.

НОАЪАНАВИЙ ДАРС УСУЛЛАРИ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА.

Таълим соҳасида юз берган ўзгаришлар каторида педагогик жараённинг мазмун моқияти методлар айниқса кескин ўзгарди. Янги педагогик технологиялар амалга тадбиқ қилина бошлади.

Илғор педагогик технологиялар ҳозирги давр таълим жараёнини янги сифат кўрсаткичларига олиб чиқиши мумкин бўлган методлар тизимига айланди. Жаҳонда ривожланган давлатларнинг тажрибаси илғор педагогик технологияларга

асосланган ҳолда ўқувчи — ёшларнинг билим олишига бўлган қизиқиши ва эҳтиёжларини қондирибгина қолмасдан, юқори малакали мутахассислар етиштириб бериш вазифаларини ҳам ҳал этмоқда.

Шундай экан, мактабларда ўқувчиларга билим бериш кўникма ва малакаларни ҳосил қилишда педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда таълим жараёнини йўлга қўйиш жаҳон андозаларига мос келадиган мутахассисларни тайёрлашга улкан ҳисса қўшади.

Шу аснода янги педагогик технологиялар асосида тест рейтинг тизими кенг қўлланила бошланди. Уларнинг таъсири остида таълим — тарбия жараёнининг таркибий қисмлари кенгайди. Аниқ ҳисоб — китоблар, ўлчамлар, режалар, дастурлар, хилма — хил шакллар асосида технологик ёндашув, шунингдек, дарсларни ноанъанавий усуллардан фойдаланган ҳолда ўтиш жорий этилди.

Бугунги кунда ноанъанавий дарс усуллари 3 асосий турга бўлинади:

1. Мутахассис чақириш.
2. Муаммоли дарс ўтиш.
3. Бошқа ноанъанавий усуллар.

Ноанъанавий таълимда мутахассис чақириш дарс усулларида фойдаланишнинг самарадорлиги шундаки, бунда дарсни ўқитувчи эмас, балки ўрганилаётган мавзуга оид мутахассис ўтади. Бу ҳар бир таълим муассасасида дастурга мувофиқ шартнома асосида мутахассисларни чақириш таклиф этиш орқали амалга оширилади. Бундай дарслар ўқувчиларнинг шу мавзу юзасидан аниқ ва тўлиқ маълумот олишларига, шунингдек, касб танлашларига катта илмий — амалий ёрдам беради.

Бундан ташқари ноанъанавий таълимда муаммоли дарс усуллари ҳам катта ўрин эгаллайди. Бунда мавзунинг ёритишда ўқитувчи томонидан мавзу мазмунидан келиб чиққан ҳолда юқори ва методик савияга эга бўлган бир қанча муаммоли саволлар қўйилиб, муаммоли вазиятлар тизими яратилади, ўқувчилар эса ушбу муаммони таҳлил қилиб, муаммони ҳал қилиш усуллари илмий — мантикий нуқтаи назардан асосланган турли тахминларни илгари суриб, баҳс — мунозара олиб борадилар, сўнгра барчанинг фикри, тахминлари текширилиб, жамланиб, муаммонинг ечими топилади ва якуний хулоса чиқарилади. Бундай дарслар ўқувчиларни мустақил фикрлашга топқирликка ижодий ва ижтимоий фаолиikka ўргатади.

Бошқа ноанъанавий усуллар эса турли мазмун ва шакллардан иборат бўлган усулларни ўз ичига олади, бу ўқувчиларни фақат бир хил қолип (метод)да эмас, балки хилма — хил шакллар асосида билим олишларини белгилайди.

Бундай дарслардан фойдаланиш, аввало, ўқувчиларни ижодкорликка, фақат дарслик билан эмас, балки қўшимча адабиётлар ва матбуот материаллари билан ҳам ишлашга, қизиқарли маълумотлар тўплашга географик дунёқарашини кенгайтиришга ундайди.

Ноанъанавий дарс усуллари

2 — жадвал

Дарс тури	Дарс усули
Мутахассис чақириш	«Бўлажак географлар» «Тадбиркор ходим» «Ёш олимлар» «Илмий ходим» «Излаб топ» ва ҳ.к.
Муаммоли ўтиш дарс	«Фикрлар жанги майдони» «Тафаккур бўрони» «Фикрлар тўқнашуви» «Баҳс — мунозара» «Таянч сигналлар» «Ақлий ҳужум» «Экологик суд» «Баз» ва ҳ.к.
Бошқа ноананавий дарслар	«Шартли белгилар тилга кирганда» «Адашган кемага ёрдам» «Номалум оролга саёҳат» «Синовга тайёرمىсан?» «Дарёлар гапирганда» «Фан ажойиботлари» «Масофавий таълим» «Мутахассислар» «Олтин учлик» «Зинама — зина» «Брейн — ринг» «Заковат» «Интернет» «Занжир» ва ҳ.к.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ЎЙИНЛАР ТАРЗИДАГИ ДАРSLARДАН ФОЙДАЛАНИШ.

"Таълим тўғрисида"ги қонун ва "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" бозор мунособатлари шароитида ёшларни мустақил ҳаётга тайёрлаш, уларни билимли ва маънавий

баркомол қилиб тарбиялашдек юксак вазифани бажаришни тақозо этади.

Жумладан, мактаб географиясининг ҳам бошқа фанлар каби ёшларни ватанпарвар, она юрт бойлигига бойлик қўша оладиган, уларни кўз қорачиғидай асраб — авайлайдиган инсоний фазилатларни шакллантиришда хизмати беқиёсдир. Бу вазифаларни биз илғор тажрибаларни ўрганган ҳолда, дарсларга янгича ижодий ёндашиб, таълим самарадорлигини ошириш орқали эришишимиз мумкин.

Маълумки, география таълимида турли услубий йўналишлар бўлиб, уларнинг барчаси ўқувчиларни пухта билим олишларига кўмаклашади. Географик ўйинлар ҳам ўқувчиларни фанга қизиқтириш, ривожлантириш ва ўрганилган билимларни амалга тадбиқ қилиш имконини беради.

Лекин ўйинлар ҳақида турлича фикрлар бўлиб, уларнинг ўрни, вақти, жиҳозлари, ўтказиш услуби аниқ ишлаб чиқилган эмас, ўйинларни қўллаш борасида қатор услубчиларимиз тавсиялари мавжуд бўлса — да, улардан ижодий фойдаланишни тақозо этади. Чунки ўқувчиларнинг билими, тайёргарлиги ва ёшини ҳисобга олиш ўйинлар ташкил қилишни ва натижаларини ҳулосалаш мураккаб жараёндир. Агар ўйинларни қўллаш аҳён — аҳёнда бўлса, вақтдан ютқазилади ёки дарсни якунлаш имкони бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ўйинларни оддийдан мураккабга томон қўлаб борилса, ўқувчиларда иштирок этиш кўникмаси ҳосил бўлиб боради. Жумладан, ўқувчиларга ўлка материаллари асосида тузилган ўйинлар ташкил қилинса, шартлари тез ва аниқ бажариш имкони бўлади. Дастлаб дарснинг маълум қисмида географик номларни тез айтиш ёки топиш, ребус, лото, домино, бешқотирма, викториналар кабилар қўлланиб берилиши мақсадга мувофиқдир.

Бу каби бешқотирма ўйинлар қизиқarli бўлиб, ўқувчиларни китоб ўқишга, географик хариталарни ўрганишга, ҳуллас, мустақил билим олишга ундайди. Ўқувчининг дарс давомидаги фаолияти дарсдан сўнг ҳам давом этади. Ана шу фаолиятдан фойдаланган ҳолда ўқитувчи янги дарс мавзусини олдиндан айтиши, керакли жиҳозлар ва айрим маълумотлар тайёрлаб келишларини таклиф қилиши мумкин.

Масалан, ўқувчиларга олдиндан келгуси дарсимизда биз "Адашган кемага ёрдам", "Биз миллий боғ лойиҳасини тузамиз", «Илмий ходим», "Номаълум оролга саёҳат" да қатнашамиз каби тахминий мавзулар айтиб, дарс учун ўқувчилар керакли жиҳозлар: дарслик, атлас, матбуот материаллари, қўшимча адабиётлар, маълумотнома манбалар, чизгич, ҳадсиз харита, расмлар, жадваллар ва ҳоказолар. Натижада ўқувчиларга дарсга маълум тайёргарлик билан келадилар. Бу эса дарсда вақтни тежаш ва дарс унумли бўлишини таъминлайди. Чунки ўйин шартлари аниқ ва тез жавоб топишни талаб қилади. Бу билан

дарсни ўйинлар тарзида ташкил қилиш ва қизиқарли ўтказиш имконини вужудга келади. Дарс жараёнида ўқувчиларнинг фаоллиги ортади, эркин ҳаракат қилади, кутилган натижа самарали бўлади. Айниқса, ўйин жараёнида паст ўзлаштирувчи ўқувчилар ҳам гуруҳ таркибида ёки ўртоғидан ортада қолмаслик учун ҳаракат қилиб, ҳамма қатори дарсда қатнашади. Бу эса албатта, маълум билимларни ўзлаштириш имконияти яратилганидир.

ДИДАКТИК ЎЙИНЛИ ДАРСЛАР

Таълим жараёнида дидактик ўйинли технологиялар дидактик ўйинли дарс шаклида қўлланилади. ушбу дарсларда ўқувчиларнинг билим олиш жараёни ўйин фаолияти билан уйғунлаштирилади .шу сабабли ўқувчиларнинг билим олиш фаолияти ўйин фаолияти билан уйғунлашган дарслар дидактик ўйинли дарслар деб аталади .

Инсон ҳаётида ўйин фаолияти орқали қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

1. Ўйин орқали шахснинг маълум бир фаолиятга бўлган қизиқиши ортади .
2. Коммуникатив — мулоқот маданиятини эггалашга ёрдам беради.
3. Шахснинг ўз иқтидори билими ва ўзлигини намоён этишга имкон яратади.
4. Ҳаётда ва ўйин жараёнида юз берадиган турли қийинчиликларни енгишга тайёрлайди мўлжални тўғри олиш кўникмаларини ҳосил қилади.
5. Ўйин жараёнида ижтимоий нормаларга мос ҳуқ— атворни эгаллаш камчиликларга барҳам бериш имконияти яратилади.
6. Шахснинг ижобий хислат ва фазилатларини шакллантиришга замин тайёрлайди.
7. Инсоният учун аҳамиятли бўлган қадриятлар тизими айниқса ижтимоий маънавий — маданий миллий ва умуминсоний қадриятларни ўрганишга эътибор қаратилади.
8. Ўйин иштирокчиларида жамоа мулоқот маданиятини ривожлантириш кўзда тутилади .

Ўйин билан боғлиқ фаолият ўзининг тўртта хусусияти билан ажралиб туради:

1. Эркин ривожлантирувчи фаолиятнинг вужудга келиши (Бунда ўйин иштирокчилари ролларни вазифаларни танлаш ўз фаолиятдан кўнгли тўлиши назарда тутилади).

2. Ижодий муҳитнинг таркиб топиши (ўйин иштирокчилари тегишли ижодий ва мустақил фаолиятга эга бўладилар).

3. Ҳис — ҳаяжонли вазиятнинг пайдо бўлиши (ўйин давомида мусобоқа рақобат ҳамкорлик ўзаро ёрдам вужудга келади).

4. Ҳис давомида белгиланган қонун — қоидаларга қатъий амал қилиниши (ўйин мазмуни бориши мантикий кетма — кетлиги вақт баланси ва ҳ.к.).

Ҳис таркибига қуйидаги масалалар киради:

А) ҳиснинг сюжети;

Б) муайян роллар вазифалар;

В) ушбу ролни амалга ошириш учун бажариладиган амаллар (усуллар);

Г) аниқ ҳислар ёки шартли равишдаги ҳис воситаларидан фойдаланиш;

Д) Ҳис иштирокчилари ўртасидаги муносабат мулоқот.

Ҳис фаолиятининг таркиби қуйидагилардан ташкил топади:

1. Ҳисдан кўзда тутилган мақсадни аниқлаш лойиҳалаш.

2. Ушбу мақсадни амалга ошириш йўллари белгилаш

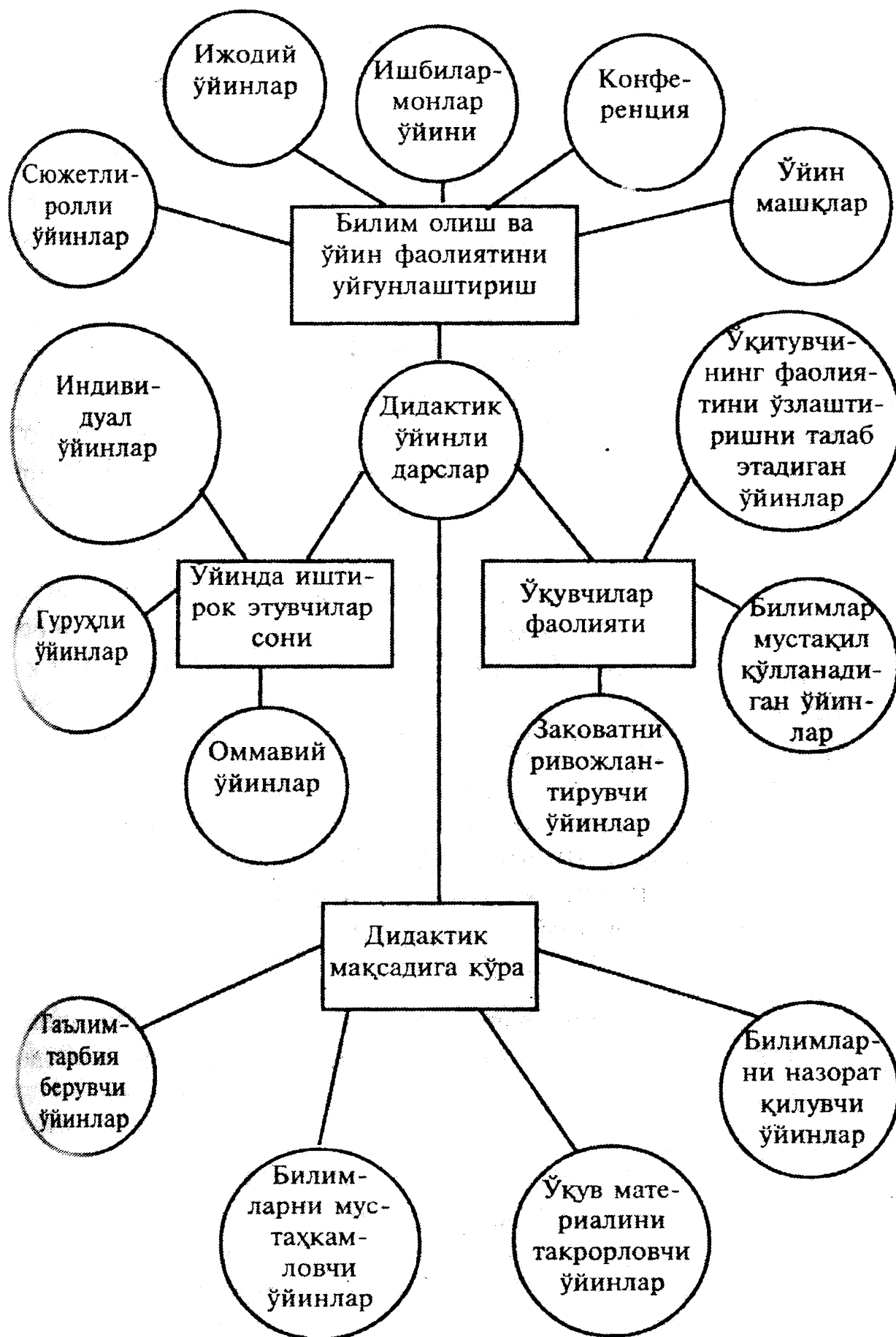
3. Олинган натижаларни таҳлил қилиш .

4. Ҳис структурасига тегишли ўзгартиришлар киритиш.

Дидактик ҳисли дарсларнинг ўзига хос хусусиятлари

3 — жадвалда акс эттирилган.

Дидактик ўйинли дарсларнинг ўзига хос хусусиятлари

Дидактик ўйинли дарсларни ўқувчиларнинг билим олиш ва ўйин фаолиятининг уйғунлигига қараб: сюжетли — ролли ўйинлар ижодий ўйинлар ишбилармонлар ўйини конференциялар ўйин — машқларга ажратиш мумкин.

Ўқитувчи аввал ўқувчиларни индивидуал сўнгра гуруҳли ўйинларга тайёрлаши ва уни ўтказиши улар муваффақиятли чиққандан сўнг оммавий ўйинларга тайёрлаши лозим. Чунки ўқувчилар дидактик ўйинли дарсларда фаол иштирок этишлари учун зарурий билим кўнима ва малакаларга эга бўлишлари бундан ташқари синф жамоаси ўртасида ҳамкорлик ўзаро ёрдам вужудга келиши лозим.

Ўқитувчи дидактик ўйинли дарсларни ўтказишда қуйидаги дидактик талабларга амал қилиши лозим:

1. Дидактик ўйинли дарслар дастурда қайд этилган таълимий тарбиявий ривожлантирувчи мақсад ва вазифаларни ҳал қилишга қаратилган бўлиши лозим.
2. Муҳим муаммоларга бағишланиши ва улар ўйин давомида ҳал қилиниши.
3. Баркамол инсон шахсини тарбиялаш тамойилларига шарқона одоб — ахлоқ нормаларига мос келиши.
4. Ўйин структураси мантиқий кетма — кетликда бўлиши.
5. Мазкур дарсларда дидактик принципларга амал қилиниши ва энг кам вақт сарфланган ҳолда улкан самарага эришиш керак. Қуйида биз дидактик ўйинли дарсларнинг тавсифига қисқача тўхталамиз.

СЮЖЕТЛИ – РОЛЛИ ЎЙИНЛАР

Ўрта мактаб, академик лицей ва касб — ҳунар таълими ўқувчиларида ижодий фикрлаш, мустақил билим эгаллаш кўникмаларини ривожлантириш ва ўзларида бор бўлган билим, кўникма ва малакаларини янги вазиятларда қўллаш орқали янги билимларни ўзлаштиришда сюжетли — ролли ўйинлар муҳим рол ўйнайди. Ўқитувчилар сюжетли — ролли ўйинларни кўпчилик ҳолларда матбуот конференцияси билан аралаштириб юборишади. Ҳар иккала ўйинни таълим жараёнида қўлланишдан кўзланган мақсад бир — бирига монанд бўлсада, улар ўртасида катта фарқ мавжуд.

Бу ҳолни дидактикада дидактик ўйинларга етарлича тавсиф берилмаганлиги билан изоҳлаш мумкин. Бизнинг фикримизча, кундалик ҳаётдаги ижтимоий муносабатларни, табиат ва табиий ҳодисаларнинг объеклари ўртасидаги алоқаларни бадиий кўриниши тарзида ёритиш асосида вужудга келтирилган муаммоларни ўқувчиларнинг ўзларидаги билим заҳираларига таянган ҳолда ҳамкорликда босқичма — босқич ҳал этиш жараёнида янги билимларни эгаллашга қаратилган

дидактик ўйинларни сюжетли — ролли ўйинлар деб аташ лозим. Бунда ўйин сюжети жамиятдан ёки табиатдан олинади. Баъзан жамият ва табиатдаги муаммолар ўйғунлаштирилади. География курсини ўқитишда "Атмосферамиз мусаффолигини сақлайлик", "Тадбиркор ходим", "Орол дарди — олам дарди", "Табиатни муҳофза қилиш муаммолари" мавзуларини сюжетли ролли ўйинлар тарзида ўтказиш мақсадга мувофиқ.

Қуйида "Орол дарди—олам дарди" мавзусини сюжетли — ролли ўйинлар тарзида ифодалаб берамиз.

Ушбу дарсни 7—синф Ўзбекистон табиий география фанидан "Ўзбекистоннинг сув бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш" мавзусида фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу 10—15 минут давом этади.

"ОРОЛ ДАРДИ—ОЛАМ ДАРДИ"

Саҳна: Орол денгизи ва унинг атрофидаги табиат акс этган расмлар билан безатилган. Саҳнада сув рангида ўзига хос кийинган бир даврада қизлар Орол шаклида мавжланиб, тўлқинланиб ажиб бир манзара ҳосил қиладилар. Уларга монанд нафис бир мусиқа янграб, унда дарё ва сойларнинг шарқираб оқиши, турли қушларнинг сайроқи овози эшитилиб туради. Куй аста—секин мунгли тус ола бошлайди, саҳнада Оролнинг мавжланиши ҳам аста секинлик билан пасайиб Оролнинг ҳажми кичрая боради.

Шу пайт Орол тилга кириб илтижоли ингранади:

— Сув, сув беринг менга.

Мен қуриётган Оролман.

Қани менинг Амударём, кани Сирдарём.

Сув, сув, сув беринг. Сув керак менга.

Мен сенга асал берсам

Сен менга заҳар бердинг

Эй ғофил одамзод.

дея мунгли овозда яна сув, сув, сув. Дея ингранади. энди мунгли, хазин куй билан бирга тўзонли шамоллар, чақалоқларнинг норизо йиғлашлари сувнинг чак—чак этиб томиб турган овози ҳам таралади. Шу ўринда А. Ориповнинг қуйидаги мисралари ифодали янграйди:

Отанг кетса агар, ота бўлурсан,

Онанинг ўрнини босгай қиз, сингил.

Денгизинг (Оролинг) қуриса не ҳам қилурсан,

Қайга бош урурсан эй, мунглуг кўнгил?!

Шеър поёнига етганидан сўнг саҳнанинг ҳар тарафидан ўзига хос кийинган тўрт ўқувчи чиқиб келиб Оролга мурожаат, кўмак тарзида шундай дейдилар:

1 — ўқувчи:

*Чайқалиб—чайқалиб, ингранар Орол,
Она кирғоғидан чекинмоқда у.
Қум босиб келмоқда, туз босиб келар,
Барханлар ортига бекинмоқда у.*

2 — ўқувчи:

*Оролим, қисматинг бўлсада оғир,
Ширин сўзлар билан кўнглинг тўлдирай
Майли, қуриб қолсин менинг кўз ёшим,
Кўз ёшларим тўкиб сени тўлдирай.*

3 — ўқувчи:

*Оролим, сени деб қийналсин жоним,
Фақат сенинг бағринг сувларга тўлсин.
Бағрингда балиқлар сузишсин эркин,
Ҳамиша қучоғинг нурларга тўлсин.*

4 — ўқувчи:

*Элу юртга меҳру рисқинг сочилган,
Тўлқинлари ўйнаб кўкка отилган,
Ўргилайин, Оролгинам, отингдан.
Мен сенинг ишқингда куймасам бўлмас.*

Шундан сўнг Орол яна жонлироқ мавжланиб, сувнинг овози ҳам жилдираб эшитилиб туради. Орол атрофида эса бир инсон қўлида кўчат, кетмон ва бир челак сув билан ўйчан, хомуш қандайдир афсусланиш руҳида айланиб юради, Оролнинг атрофига кўчатлар экади, унинг бу ҳаракатларига монанд саҳна ортидан мунглу куй ҳамоҳанглигида қуйидаги шеър ўқилади:

ЮРАГИДА МУЗ.

*Ҳаёт эди унда туманли
Гар ким сувчи — шубҳа гумонли
Тергов иши бир хил ҳаммаси
"Орол" эди тамғаси
Ўттиз беш йил ишлаб тер тўкди.
Ўзгармади ҳамон ўша сув
Қарамади ҳовли жойига
Чайла қурди пайкал пойига.
"Орол суви" дея тинмади сира
Дабдабали авж олди яна.
Қўлда кишан нетсин бечора,
Кетаверди асаб чил пора.
Йиғлаб қолди хотин боласи
Тингламади ҳеч ким ноласин
Ҳақ эгилди, синмади ҳеч бир —
Агл иши қўзғалди охир
У оқланди, қайтди уйига*

*Айбин ўйлаб, етмай уйига
Орол бўйига юради ҳануз
Юрагига қолган парча муз.*

Шеър якунига етиши билан у инсон аста — секин саҳнани тарк этади ва Нилуфар Рахматова ижросидаги " Асранг, она табиатни " қўшиғи янграйди, қўшиққа мос барча иштирокчилар рақсга тушадилар ва қўшиқ сўнгида парда ёпилади.

ИЖОДИЙ ЎЙИНЛАР.

Ўқувчиларнинг ижодий изланиши, мантиқий фикрлашини ривожлантириш ва қўшимча билим олишга бўлган эҳтиёжларини қондиришда ижодий ўйинлар муҳим рол ўйнайди.

Таълим жараёнида вужудга келтирилган муаммоли вазиятларни ўқувчилар гуруҳининг ўзаро ҳамкорликда аввал ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни ижодий қўлланиши ва изланиш орқали ҳал этишга замин тайёрлайдиган дидактик ўйинларни ижодий ўйинлар деб аташ лозим.

Ижодий ўйинли дарслардан "Географик қобиқнинг асосий қонуниятлари ", "Ернинг ривожланиши ҳақидаги гипотезалар "ни ўрганишда фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бунда ўқувчилар гуруҳларга тенг бўлиниб, уларнинг ҳар бирига шартли равишда "Географлар", "Геологлар", "Картографлар" деган ном берилади. Ҳар бир "мутахассислар" гуруҳи ижодий изланиб, гўёки фанда янгиликлар кашф этадилар. Ўқитувчи томонидан тавсия этилган топшириқларни кўргазмали қуролларга таянган ҳолда бажариб ўз жавобларини асослайдилар.

Мазкур дидактик ўйинли дарсларда ҳамма ўқувчилар ҳамкорликда ишлайдилар, аввал ўзлаштирган билимларини янги вазиятларда қўлланиб янги билимларни эгаллайдилар. Бу эса ўқувчиларнинг ўз билимларига, иқтидорига ишонч уйғотади. Натижада ҳар бир ўқувчи сидқидилдан ва жиддий тайёргарлик муваффақиятларнинг гарови эканлигини англайди. Ва янада кўпроқ билим олишга киришади.

ИШБИЛАРМОНЛАР ЎЙИНИ

Жамиятдаги ижтимоий — иқтисодий муносабатларни акс эттиришга ўқувчиларнинг муайян билим кўникма ва малакаларини шакллантиришга қаратилган ҳамда касбий сифатларни таркиб топтириш уларни онгли равишда касбга йўллашга илмий дунёқарашини кенгайтиришга мўлжалланган дидактик ўйинларни ишбилармонлар ўйини дейилади.

Ишбилармонлар ўйини ҳам бошқа ўйинлар каби ўқитувчи ва ўқувчилардан пухта тайёргарлик кўришни талаб этади. Ўқитувчи ишбилармонлар ўйинини уюштиришда қуйидаги вазифаларни босқичма — босқич амалга ошириши зарур:

1. Ўйин мавзусини олдиндан белгилаши.
2. Дидактик ўйиннинг мақсади вазифалари бориши мантиқий кетма — кетлиги ўқувчилар бажариши лозим бўлган топшириқларни аниқлаш ва режалаштириш.
3. Дидактик ўйин давомида ўқувчилар олдига қўйиладиган ўқув — билишга оид муаммоли вазиятлар тизимини вужудга келтириш йўллари аниқлаш ва лойиҳалаш.
4. Ўқувчиларни дидактик ўйиннинг мақсад ва вазифалари билан таништириш дидактик ўйин талаб этадиган вазифаларни тақсимлаш ҳар бир ўқувчига аниқ йўлланма бериш.
5. Мазкур ўқув — билишга оид муаммоли вазиятларни ҳал этишда ўқувчиларнинг аввалги мавзулардан ўзлаштирган билим кўникма ва малакаларини таниш одатий ва янги кутилмаган вазиятларда қўлланиш имкониятларини аниқлаш.
6. Ўқувчиларнинг дидактик ўйинга тайёргарлик фаолиятини кузатиш ва назорат қилиш.

Дидактик ўйинли дарсларнинг муваффақияти аввало ўқувчиларнинг мазкур ўйинларга пухта ва қизгин тайёргарлик кўришларига ўқитувчининг мазкур фаолиятни ташкил этиш ҳамда моҳирлик билан бошқаришига боғлиқ. Ўқувчиларнинг бундай ўйинга тайёргарлик кўриш фаолияти қуйидаги масалаларни билишни:

1. Дидактик ўйиннинг мақсади вазифаси олиб борилиш тартиби қоидалари билан танишишни.
2. Дидактик ўйин мақсади ва вазифасидан келиб чиқадиган муаммоли вазиятни аниқлашни.
3. Муаммоли вазиятдан чиқишнинг самарали йўллари топишни.
4. Ҳар бир ўқувчининг ўзи бажариши лозим бўлган вазифаларни англаши ўқитувчидан керакли йўриқнома ва кўрсатма лар олишни.
5. Турли билим манбаларидан фойдаланган ҳолда муаммоли вазиятни ҳал

этишнинг оптимал вариантини танлашни.

6. Дидактик ўйин иштирокчилари ўртасида ўзаро ёрдам ва ўзаро назорат вужудга келишини тақозо қилади.

География дарсларини ўқитишда деҳқончилик чорвачилик машинасозлик саноати ва бошқа халқ хўжалиги тармоқлари мавзусини ишбилармонлар ўйини аукцион — дарс

шаклида ўтказилиши мақсадга мувофиқ.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ижтимоий — иқтисодий муносабатлар мураккаблашиши қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва саноат моллари нархининг доимий тарзда ўзгариб туриши тилимизга ҳаётимизга янги — янги тушунчалар (ишбилармон менеджер брокер ва бошқалар) нинг кириб келишига сабаб бўлди.

Таълим — тарбия жараёнини ҳозирги замон талабига мос ҳолда ташкил этган ўқитувчи ҳар бир мавзу мазмунига мос ҳолда ўқувчиларни касбга йўллаши ва шу касбларни эгаллашлари учун қандай билимларга эга бўлиш лозимлигини тўғри тушунтира бориши керак.

Юқорида зикр этилган касбдаги кишилар иқтисодчи бўлишлари билан бир қаторда ўрта мактабда ўқитиладиган барча фан асосларини жуда яхши ўзлаштирган билимдон зукко шахслар бўлишлари кераклигини айтиб ўтиш лозим ва ўқувчиларни касбга тўғри йўналтиришлари лозим. Бундай мақсадни руёбга чиқаришда география дарсларини ташкил этишнинг анъанавий шаклларида воз кечиб уни бозор иқтисодидаги муаммоларни ҳал этишга йўналтириш ҳозирги вақтда география ўқитиш таълими олдидagi энг долзарб муаммо ҳисобланади. Бу борада юқоридаги каби мавзуларни ўрганишда аукцион — дарс шаклларида фойдаланиш юқори самара беради. Аукцион — дарсни ўтказиш учун ўқитувчи бир ҳафта олдин ўқувчилар билан тегишли вазифаларни тақсимлаб олади вазифалар белгиланиб олингандан сўнг мавзу юзасидан маълумот тўпланади. Аукцион — дарснинг муваффақиятли чиқиши дарсга синфдаги барча ўқувчиларнинг фаол тайёргарлик кўриши мавзуга оид кўргазмали расм ва нусхаларни намойиш ўқилиниши билан боғлиқ. Дарсда фаол иштирок этган ўқувчилар рағбатлантириб баҳоланади.

Дидактик ўйинли аукцион дарсларни ўтказишдан мақсад ўқувчиларни янги касблар билан таништириш уларни касбга йўллаш эгаллаган билимларини халқ хўжалигининг қайси соҳаларида қўллаш мумкинлигини кўрсатиш фанга бўлган қизиқишларини ошириш қўшимча адабиётлардан мустақил фойдаланишга ўргатиш ҳамда мазкур ўйин жараёнида билимларни онгли эгаллашларини таъминлашдан иборат.

КОНФЕРЕНЦИЯ ДАРСЛАРИ.

Дидактик ўйинли дарслар орасида конференция дарслари ҳам муҳим ўрин тутди. Конференция дарслари ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиришда, қўшимча ва маҳаллий оммабоп адабиётлар билан мустақил ишлаш кўникма ва малакаларини ошириш, мустақил ҳаётга онгли тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитувчи конференция дарсини ўтишдан аввал дарс мавзусини, мақсад ва вазифаларини белгилб, шу мавзуга оид қўшимча илмий, илмий — оммабоп адабиётларни кўздан кечиради.

Мазкур дарсни ўтказишдан 10 кун олдин дарс мавзуси эълон қилиниб, унга тайёргарлик кўриш учун адабиётлар тавсия этади. Эълон қилинган дидактик ўйинли дарсда "Олимлар" ролини танлаш, мавзунини ҳар томонлама ёритиш, маъруза тайёрлаш ўқувчиларнинг ихтиёрида бўлади.

Дарсга тайёргарлик даврида ўқитувчи томонидан ижобий рағбатлантириш ва мулоқот маданияти, ўқувчиларнинг дарсга қизғин иштироки муҳим омил саналади. Илмий конференция дарсини қуйидагича ўтказиш тавсия этилади:

I. Ўқитувчининг кириш сўзи. Бунда ўқитувчи дарс мавзуси, мақсади ва вазифалари, тегишли ролларни бажарувчи "Олимлар" билан таништиради.

II. Илмий маърузаларни тинглаш. "Олимлар" мавзу юзасидан тайёрлаган маърузаларини кўргазмалар қуроолар асосида баён этадилар.

III. Маърузалар муҳокамаси. Бунда "Олимлар" ва синфдаги бошқа ўқувчилар ўртасида мавзу юзасидан баҳс — мунозара ўтказилади.

IV. Илмий конференция якуни. Ўқувчи мавзу юзасидан энг муҳим тушинча ва ғояларни таъкидлаб, якунлайди.

V. Ўқувчиларни баҳолаш. Дарсда фаол иштирок этган ўқувчилар рағбатлантирилади ва баҳоланади.

VI. Уйга вазифа бериш.

VII. Дарсни умумий якунлаш.

Бундан ташқари "Олимлар" ва "мухбирлар" дан иборат матбуот конференциясини ҳам ўтказиш мумкин.

ЎЙИН МАШҚЛАР

Таълим жараёнида ўйин машқларни муваффақиятли ўтказиш ўқувчиларнинг илмий — методик савияси ва педагогик маҳоратининг юқори даражада бўлиши, замон билан ҳамнафаслиги, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш ва бошқариш малакаларининг шаклланганлигига боғлиқ.

Ўйин машқлари учун телевидение ва матбуот орқали мунтазам бериб борилаётган ва ўқувчи ёшларнинг энг қизиқ машғулотларига айланган ўйинларни андоза қилиб олиш ҳам мақсадга мувофиқ. Бундай ўйинлар жумласига "Ким миллионер бўлишни хоҳлайди?", "Заковат ўйини", "Зинама — зина" кабиларни киритиш мумкин. Мазкур ўйинларда ўқувчилар аввало ўз кучи ва билимларини синаб кўрадилар ва яна

уларнинг кўпларида шу ўйинлар иштирокчиси бўлиш истаги вужудга келиши табиий.

Замон билан ҳамнафас ишлаётган ҳар бир ўқитувчи ўқувчилардаги бу истак ва орзуларни амалга ошириш учун таълим жараёнида шунга ўхшаш ўйинларни ўз вақтида ўтказиш ўқувчиларнинг билим олишга бўлган қизиқишларни орттириш ва билиш фаолиятини фаоллаштиришга замин тайёрлади.

"ЗИНАМА–ЗИНА" ўйини.

"Зинама — зина" ўйинини ўтказиш учун ўқитувчи ўқувчиларни рангли карточкалар ёрдамида тенг сонли кичик гуруҳларга ажратади. Ҳар бир кичик гуруҳ учун сардорлар тайёрланади сардорлар ўйин саволларини олиб ўқувчиларга бирма—бир бериб боради. Агар гуруҳ 4 та ўқувчидан ташкил топган бўлса, ҳар бир ўқувчи 5 та саволга жавоб бериш лозим. Саволлар қуйидагича бўлиши мумкин.

7 — синф "Ўзбекистон табиий географияси" фанидан

"Ўзбекистон табиатининг умумий тавсифи" бўлими юзасидан "Зинама– зина" дидиктик ўйин машқининг саволномаси.

- 1.Ўзбекистон ҳудудининг неча фоизи текисликдан иборат?
- 2.Республикамизнинг энг паст нуқтаси?
- 3.Ўзбекистоннинг қаерида ва қачон кучли zilзилалар бўлган?
- 4.Республикамизда қишда қандай қаво массалари ҳукмрон бўлади?
- 5.Ўзбекистонда ер ости сувларининг қандай турлари мавжуд ва улар қандай манбалардан тўйинади?
- 6.Яйлов минтақасининг "Қизил китоб" га киритилган ўсимликларни айтинг?
7. Чинқлар нима?
- 8.Ўзбекистонинг энг баланд нуқтаси ва у қайси тоғда жойлашган?
- 9.Нурота тоғларидаги Ғозғон мармари ҳақида нималарни биласиз?
- 10.Республикамиз ҳудудида қандай маҳаллий шамоллар эсади?
- 11.Республикамиздаги энг узун дарё қайси? (км)
12. Қизилқумдаги қолдиқ тоғларни айтинг?
- 13.Ўзбекистондаги энг кекса қўриқхона?
- 14.Энг кам ёғин қаерда ва қанча ёғади?
- 15.Зарафшон дарёсининг қадимий номи ва узунлиги?
- 16.Тоғларда тоғ — қўнғир ва тоғ — жигарранг тупроқлари

- таркибида чиринди миқдори қанча?
17. Фарғона ботиғидаги тоғ тизмаларини айтинг?
 18. Энг йирик нефть конларини айтинг?
 19. Ўзбекистондаги дарёларнинг тўйиниш типи қандай?
 20. Ўзбекистон ҳудудидаги баландлик минтақаларини айтинг?
 21. Герцин тоғ бурмаланишда қайси тоғлар киртилган?
 22. Республикамизда энг юқори ҳарорат қанча?
 23. Ўзбекистонда қандай сув омборлари бор?
 24. Ўзбекистондаги қандай қўриқхоналарни биласиз?
 25. Республикамиздаги энг йирик чўлларни айтинг?

Саволлар ёнида тўғри жавоб ёзилганлиги сабабли гуруҳ сардорлари ўқувчиларнинг жавобларни назорат қилиш имкониятига эга бўладилар. Ўқувчилар ҳар бир тўғри жавоб учун 1 балдан тўплаб жами 5 балгача балл тўплаши мумкин. Шундан сўнг ўқитувчи ўқувчиларнинг тўплаган балига қараб қайта гуруҳлайди. Ҳар бир гуруҳ иқтидорига қараб қуйиҳаги топшириқларни бажаради.

1–гуруҳ учун саволлар.

1. Йиллик ёғиннинг кўп қисми қайси фаслларга тўғри келади? Бунга сабаб нима?
2. Адир минтақасида қандай тупроқлар тарқалган, уларнинг ўзига хос хусусиятларини айтинг?

2–гуруҳ учун саволлар

1. Зарафшон тизмасига кирувчи тоғлар ва уларнинг энг баланд нуқтасини(м) ёзинг?
2. Ўзбекистон қайси иқлим минтақасида жойлашган ва уларга хос хусусиятлар нималардан иборат?

3–гуруҳ учун саволлар.

1. Республикамизнинг текислик қисмида қандай плато, дельта, ботиқ (водий)лар ва паст тоғлар бор?
2. Ўзбекистоннинг қаерида қиш Москвадагига нисбатан совуқроқ, қаерида ёз экватордагига нисбатан иссиқроқ бўлади? Жавобингизни изоҳланг.

4–гуруҳ учун саволлар.

1. Орол кўлининг сув сатҳи нима сабабдан пасайиб бормоқда? Унинг сув сатҳини маълум даражада сақлаб қолиш мумкинми?

2. Қўриқхоналарнинг миллий боғдан фарқи нима?
Мисоллар келтиринг.
Ўқувчилар бу топшириқларни бажариб бўлганларидан сўнг,
ўзаро савол — жавоб ўтказадилар.

**"Фарғона табиий ўлка" си мавзуси юзасидан
"Зинам—зина" дидактик ўйин машининг
саволномаси.**

1. Фарғона водийсида қандай буюк алломалар етишиб чиққан?
2. Фарғона водийсини нима учун халқимиз "Ўзбекистон дурдонаси" деб аташади?
3. Фарғона водийсининг ғарбий чекка қисми қандай текисликлар билан туташган?
4. Фарғона водийси маъмурий жиҳатдан қайси вилоятларни ўз ичига олади?
5. Фарғона водийси қайси тоғ бурмаланиши даврида вужудга келган?
6. Фарғона водийсида эсувчи "Бекобод" шамоллари асоан қайси ойларда эсади?
7. Фарғона водийсида инсон фаолияти туфайли қайси чўллар анча ўзгармоқда?
8. Фарғона водийсининг қайси дарёлари олой ва Туркистон тоғ тизмаларида бошланади.
9. Фарғона водийсини қайси қисмини кенг адирлар ўраб олган.
10. Фарғона водийсининг адир минтақасида қандай экинлар экилади.
11. Фарғона водийсини шимол томонидан қайси сойлар оқади.
12. Фарғона водийсида жойлашган, Қурама тоғ тизмасининг энг баланд нуқтаси неча метр.
13. Фарғона водийсини шарқ томонидан қайси тоғ тизмаси ўраб туради.
14. Фарғона водийсининг Олой тизмаси қайси давлат ҳудудида жойлашган.
15. Фарғона водийсининг энг кенг ва энг тор қисмлари қайси ҳудудлардан ўтади?
16. Фарғона водийси атрофидаги тоғ тизмалари иқлимининг таркиб топишига қандай таъсир кўрсатади.
17. Водийнинг шимол ва жануб томонидан тоғлардан қандай дарёлар бошланади?
18. Фарғона водийсида қишда ҳаво ҳароратнинг пасайишига нима асосий сабаб бўлади?
19. Фарғона водийсида ёғинлар асосан қайси ойларда кўп

ёғади?

20. Фарғона водийсида ҳаво ҳарорати ва ёғинлар миқдори водийнинг марказий қисмидан шимолга ва жанубга томон қандай ўзгаради?
21. Фарғона водийсининг ғарбий қисмида қандай шамоллар эсади?
22. Фарғона водийсида дарё тармоқлари қандай тақсимланган?
23. Водийнинг олой тоғ тизмасидан сув олувчи серсув дарёлари нима учун Сирдарёга етиб келмайди?
24. Фарғона водийси Олой тизмасининг шимолий ён бағрида жойлашган "Қурбон" кўли қандай ҳосил бўлган?
25. Водийдаги асосий суғориш каналлари ва сув омборлари қандай мақсадларда фойдаланилади?
26. Фарғона водийсидаги асосан тупроқлар кенг тарқалган?
27. Марказий Фарғона ва Олой тоғлари дан оқиб тушувчи дарё ёйилмарида қандай тупроқ ҳосил бўлган?
28. Водийнинг марказидан атрофига томон тупроқлар ўсимлик ва ҳайвонот дунёси қандай ўзгариб боради?
29. Фарғона водий тупроқларида қайси хил дарахт ва буталар ўсади?
30. Фарғона водийсининг тоғ минтақада қандай ўсимлик турлари кенг тарқалган?
31. Водийнинг суғориб дехқончилик қилинадиган ерларида қандай боғлар барпо этилган?
32. Фарғона водийсида инсон фаолияти томонидан ерларга ишлов бериш табиий ўсимликларга қандай таъсир этмоқда?
33. Фарғона водийсининг тоғларида қандай ҳайвонлар учрайди?
34. Фарғона водий чўл ҳайвонлари табиий шароитга қандай мослашган?
35. Фарғона водийсида табиатни муҳофаза қилиш мақсадида қандай, яъни заказники ташкил этилган?

Саволлар ёнида туғри жавоб ёзганлигини сабабли гуруҳ сардорлари ўқувчиларнинг жавобларини назорат қилиш имкониятига эга бўладилар.

Ўқувчилар ҳар бир туғри жавоб учун 1 балдан туплаб, жами 5 балгача бал тўплаш мумкин. Шундан сўнг, ўқитувчи ўқувчиларнинг тўплаган балига қараб қайта гуруҳлайди

Ҳар бир гуруҳ иқтидорига қараб, қуйидаги топшириқларни бажаради:

1 — гуруҳ учун саволлар.

1. Фарғона водийси қандай вужудга келган.

2. Фарғона водийси атрофида ўраб турган тоғ тизмалари номларини айтиб беринг?

2 — гуруҳ учун саволлар

1. Фарғона водийсининг марказий қисми океан сатхидан қанча баландда жойлашган.

2. Фарғона водийсининг географик ўрни қандай хусусиятларга эга.

3—гуруҳ учун саволлар.

1. Водий ер юзасининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

2. Фарғона водийсида мезазой эрасида ва неоген даврида қандай ўзлаштиришлар рўй берган?

4—гуруҳ учун саволлар.

1. Фарғона водийсидаги адирлар Марказий Фарғонадаги қумликлар ўшандай пайдо бўлган?

2. Фарғона водийсида қандай фойдали қазилма бойликлари бор?

5—гуруҳ учун саволлар.

1. Фарғона водийсидаги даҳшатли zilzila қачон ва қаерда бўлган?

2. Фарғона водийсининг чўкиши қайси даврда бошланди?

Ўқувчилар бу топшириқларни бажариб бўлганларидан сўнг, ўзаро савол—жавоб ўтказадилар. Ҳар бир гуруҳ ўз топшириқларини кўргазмали қуроллар асосида баён этади.

Топшириқни мукамал бажарган кичик гуруҳлар рағбатлантирилади ва голиблар аниқланади.

Бу ўйинли дарсларнинг қуйидаги афзалликлари мавжуд:

1. Таълим олиш ва ўйин фаолияти уйғунлашган дарсларда ўқувчиларнинг билим фаолияти фаоллашади, уларда тасаввур, кузатувчанлик, топқирлик ривожланади, ўқувчилар тез ва мантиқан фикрлашга йўналтирилади.

2. Мазкур дарсларда ўқувчилар амалиётдаги энг муҳим ва долзарб муаммолар билан танишиш имкониятига эга бўладилар, ўз билимлари, кўникма ва малакаларини қўлланиб, мазкур муаммоларни ҳал қилишга эришадилар. Географиядан олган билимлари ҳаётдаги жуда кўп муаммоларни ҳал этишга ёрдам беришга ишонч ҳосил қилган ҳолда фанга ва таҳсил олишга бўлган қизиқишлари ортади.

3. Ўйинли дарслар ўқувчилар ўртасида ўзаро ёрдам, дўстона мунозара ҳосил бўлишига олиб келади. Бундан ўқувчилар жамоаси янада мустаҳкамланади.

4. Дарсда ўқувчилар жуда кўп илмий, илмий—оммабоп адабиётлардан мустақил фойдаланадилар, аввал ўзлаштирган билим, кўникма ва малакалари ёрдамида янги билимларни мустақил ўзлаштирадилар.

5. Ўқувчилар ўйинида дарсларга катта қизиқиш билан тайёргарлик кўрадилар. Натижада янги билимларни ўзлаштириш самарадорлиги, сифати юқори бўлади.

6. Бу ўйинли дарслар ўқувчиларнинг ўз ўлкасини тўлиқ ўрганишида, ўлка табиий бойликларини кўз қорачигидек

сақлашга, Ватанга муҳаббатини, ўз кучини, билимини, иқтидорини синаб кўришда, ўқувчиларни ҳаётга тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Савол. Фарғона водийсида қандай буюк алломалар етишиб чиққан?

Жавоб: Фарғона водийси ҳам қадимий маданият масканларидан бири бўлиб, бу ерда Ахмад Фарғоний, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Хабиб Абдуллаев каби алломалар етишган.

Савол. Фарғона водийсини нима учун халқимиз "Ўзбекистон дурдонаси" деб аташади?

Жавоб: Фарғона аҳолиси миллий анъаналарни яхши сақлаб қолган, жуда меҳмондўст. Водий табиати гўзал ва мафтункор, ноз — неъматларга бой, жаннатмакон ўлка бўлиб, ер бағри фойдали қазилма конларига бой. Шунинг учун ҳам халқимиз Фарғона водийсини "Ўзбекистон дурдонаси" деб атайди.

Савол. Фарғона водийсининг ғарбий чекка қисми қандай текисликлар билан туташади?

Жавоб: Фарғона водийсининг ғарбий чеккаси анча торайган. Бекобод шаҳри яқинидаги эни 9км келадиган тор йўлак — "Хўжанд дарвозаси" орқали водий Далварзин ва Мирзачўл текисликлари билан туташади.

Савол. Фарғона водийси маъмурий жиҳатдан қайси вилоятларни ўз ичига олади?

Жавоб: Фарғона водийси маъмурий жиҳатдан Ўзбекистонга қарашли уч вилоят — Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларини ўз ичига олади.

Савол. Фарғона водийси қайси тоғ бурмаланиш даврида вужудга келган?

Жавоб: Герцин тоғ бурмаланиши даврида тоғларнинг кўтарилиши билан бирга Тяньшань тоғ тизимида Фарғона ботиғи ҳам вужудга келган.

Савол. Фарғона водийсида эсувчи "Бекобод" шамоллари асосан қайси ойларда эсади?

Жавоб: Фарғона водийсидан "Фарғона дарвозаси" орқали Мирзачўлга томон Бекобод (ёки, Хаввос) шамоли эсади. Бекобод шамоли асосан қишда, яъни дарвозадан ғарбда босим паст, шарқда эса юқори бўлганида эсади. Шамолнинг тезлиги секундига 30 — 40м гача етади. Ёзда шамол тезлиги секундига 15 — 20м дан ошмайди.

Савол. Фарғона водийсида инсон фаолияти туфайли қайси чўллар анча ўзгармоқда?

Жавоб: Фарғона водийсининг катта майдонларни эгаллаган Қорақалпоқ ва Ёзёвон чўллари инсон фаолияти туфайли анча ўзгармоқда.

Савол. Фарғона водийсининг қайси дарёлари Олой ва Туркистон тоғ тизмаларидан бошланади?

Жавоб: Фарғона водийсидаги дарёларнинг жанубий зинапоясимон жойлари Олой ва Туркистон Сўх, Шоҳимардон, Исфайромсой ва Окбура дарёлари бошланади.

Савол: Фарғона водийсининг қайси қисмини кенг адирлар ўраб олган?

Жавоб: Фарғона водийсининг марказий қисмини деярли барча томондан адирлар ўраб олган. Адирларнинг океан сатҳидан баландлиги 1000—1200м Водийнинг шарқий ва жанубий — шарқий қисмида адирлар айниқса жуда кўп.

Савол: Фарғона водийсининг адир минтақасида қандай экинлар экилади?

Жавоб: Фарғона водийсида юзаси текис адир ва адир оралиқларида экин майдонлари жойлашган бўлиб, бу ерларда полиз, сабзавод ва техника экинлари, баъзи жойларда бахори дон, шунингдек мевали дарахтлар ҳам етиштирилади.

Савол: Фарғона водийсининг шимол томонида қайси сойлар оқади?

Жавоб: Фарғона водийсининг шимол томонида Ғовасой манбаидан Қорасув сойи (Норин дарёсининг ўнг irmoғи) манбаигача 120 км масофагача чўзилган. Чотқол тоғ тизмаси водийни шимол томондан ўраб туради. Жуда кўп сойлар бу тоғдан тўйиниб, Фарғона водийси томон оқади.

Савол: Фарғона водийсида жойлашган Қурама тоғ тизмасининг энг баланд нуқтаси океан сатҳидан неча метр баландда жойлашган?

Жавоб: Қурама тоғ тизмасининг етаклари ассиметрик тузилган, шимолий ёнбағри тик, жанубий ёнбағри ётиқдир. Мазкур тизмасининг энг баланд нуқтаси баландлиги океан сатҳидан 3745 м булган Бабоноб тоғ тепаси бўлиб, Тожикистон ҳудудида жойлашган.

Савол: Фарғона водийсини шарқ томонидан қайси тоғ тизмаси ўраб туради?

Жавоб: Фарғона водийсини шарқдан Фарғона тизмаси ўраб туради, Фарғона тизмаси ёғинларнинг тақсимотига катта таъсир кўрсатади.

Савол: Фарғона водийсининг энг кенг ва энг тор қисмлари қайси ҳудудлардан ўтади?

Жавоб: Фарғона водийси ғарбдан шарққа чўзилган бўлиб, бодом шаклидадир. Фарғона водийсининг ғарбий чеккаси анча торайган. Бекобод шаҳри яқинидаги эни 9 км келадиган тор юлак "Хўжанд дарвозаси" орқали водий Долварзин ва Мирзачўл текисликлари билан туташади. Фарғона водийсининг шарқ (Фарғона тоғ тизмаси этаги)дан ғарб(Хўжанд дарвозаси)гача узунлиги 370—375 км, шимол (Чотқол тизма тоғлари этаги)дан жануб (Олой тизма тоғлари етаклари)гача кенглиги 190—200 км

Савол: Фарғона водийси атрофидаги тоғ тизмалари иқлимнинг таркиб топишига қандай таъсир кўрсатади?

Жавоб: Водийнинг атрофидаги тоғ тизмалари Арктика ва Сибирдан келувчи совуқ, Атлантика океанидан келувчи нам, жанубдан келувчи иссиқ тропик ҳаво массаларининг бевосита кириб келишига ҳалал беради. Шунинг учун ёзи қуруқ ва узоқ давом этади.

Савол: Водийнинг шимол ва жануб томонидан тоғлардан қандай дарёлар бошланади?

Жавоб: Фарғона водийсига шимолдан Қурама тоғларидан Чодоқсой, Чотқол тоғ тизмасидаги қор, қисман музликлардан Ғовосой, Косонсой, Намангансой, Чортоқсой ва Пошшаотасой оқиб тушади. Жануби томонидан эса Туркистон тоғ тизмасидан Исфара, Олой тоғ тизмасидаги Сўх, Шоҳимардон, Исфайромсой, Аравансой дарёлари оқиб тушади.

Савол: Фарғона водийсида қишда ҳаво ҳароратининг пасайишига нима асосий сабаб бўлади?

Жавоб: Қишда атрофдаги тоғлардан тушган совуқ ҳаво Фарғона водийсида ҳаво ҳароратининг пасайишига сабаб бўлади.

Водийнинг марказий қисмида январь ойининг ўртача ҳаво ҳарорати 3 0С, қаттиқ совуқ бўлганида эса — 25 — 260С гача етади.

Савол: Фарғона водийсида ёғинлар асосан қайси ойларда ёғади?

Жавоб: Ёғинлар асосан баҳор ва қиш ойларида кўп бўлади. Водийда баҳор эрта бошланади. Баҳорда ёғин кўп ёғади. Март ойидаёқ ҳаммаёқ ям — яшил бўлади.

Савол: Фарғона водийсида ҳаво ҳарорати ва ёғинлар миқдори водийнинг марказий қисмидан шимолга ва жанубга томон қандай ўзгаради?

Жавоб: Фарғона водийсининг ғарбий ва марказий қисмлари ғоят қуруқ. Йиллик ўртача ёғин миқдори 100мм. Жанубий этакларида йиллик ёғин миқдори 200мм атрофида бўлса, ёнбағирларида 300 — 350мм га етади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак география дарсларида ўйинлардан фойдаланиш ўқувчиларнинг ўз кучини, билимини, иқтидорини синаб кўришида, уларни ҳаётга тайёрлашда, касб танлашида, энг муҳим ва долзарб муаммоларни мустақил ечимини топишга интилишида, ўқувчилар ўртасида дўстона ёрдам, мунозара ҳосил бўлишида, янги билимларни мустақил ўзлаштиришга интилишда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

ГЕОГРАФИЯ ДАРСЛАРИДА ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ ВА ҲАДИСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ.

*"Бешикдан қабргача илм изла"
Ҳадисдан.*

Географияни ўрганиш жуда кенг қамровли. Бу фанни ўрганишда дарсларни ҳаётга боғлаш, уларни қизиқарли ва

ижодий ташкил этиш бош мақсаддир. Бунда турли хил географик ўйинлар ва уларнинг хилма-хил шакллари, географик диктантлар, шартли белгиларни тилга кириши, тест топшириқларни ечиш, изоҳлаш каби материаллар асосий ўрин эгаллагани ҳолда география дарсларида халқ мақоллари ва ҳадислардан фойдаланиш ҳам қўлланган мақсадга эришишда катта ёрдам беради. Сабаби мақоллар ва ҳадислар халқ педагогикасида асрлар давомида тўпланиб, бойиб келмоқда, бу еса катта тарбиявий, ахлоқий — дидактик аҳамият касб этади. Ҳамиша улуғвор ва бебаҳо бўлиб келган бу хил илғор педагогик ғояларда халқнинг ва улуғ алломаларнинг ақл-идроқи, маънавий дунёси бой эстетик тушунчалари ўз ифодасини топган.

Мақоллар ўзбек ва жаҳон халқларнинг қадимий халқ оғзаки ижодларидан бири ҳисобланади. Санъатнинг ўзига хос шаклларида бири ҳисобланган мақоллар ўқувчиларга эстетик завқ бағишлаб, ўсиб келаётган авлоднинг маънавий эҳтиёжларига озиқ бўлади, эзгуликка чорлаб, инсонда она ватанга, гўзал табиатга меҳр — мухаббат туйғусини ўйғотади. Мақоллардан дарсда самарали фойдаланиш ўқувчиларни фанга бўлган қизиқишини, зукко ва фикрлар теранлигини оширишга хизмат қилади. Халқ мақолларидан фойдаланиш асосида ташкил этилган дарс ўқувчиларнинг онгини, тафаккур қобилиятини ўстиришга хизмат қилади.

Мақолларни педагогик мерос дурдоналарини география дарсларига ҳам тадбиқ этиш мумкин.

Масалан, 5 — синфда "Ёғинлар" мавзусини ўтишда:

- "Қор ёғди — нон ёғди",
- "Қор мўл — нон мўл" каби мақолларни келтириб, қорнинг тупроқ ва ўсимликлар ҳаётида муҳим рол ўйнаши, у кузги экинларни қишда совуқ урушдан сақлаши, ёғинларнинг дехқончилик ва чорвачилик аҳамияти ҳамда ёғинларнинг инсон учун энг зарур бўлган сув манбалари эканлигини тушунтиришда фойдаланиш мумкин. Шунингдек:

- "Сув — ҳаёт манбаи"
- "Сувга қараб супурма"
- "Ер — хазина, сув — олтин"

каби мақоллардан фойдаланиб унинг тарбиявий, илмий педагогик аҳамиятини ўқувчилар онгига сингдириш лозим.

Бундан ташқари "Табиатни муҳофаза қилиш" мавзуларида:

- "Битта дарахт кессанг, ўн туп ниҳол эк",
- "Ўз уясини ифлослайдиган қуш, ёмон қуш",
- "Ит ҳам думи билан ўз уясини тозалаб туради",
- "Дарё ёқасида яшасанг ҳам сувни хор қилма",
- "Табиат — ўзи қасоскор, яхшилик ҳам ёмонлик ҳам рағбатсиз ёки жавобсиз қолмас" каби мақоллардан ўринли фойдаланиб, ўқувчиларни табиатни асрашга, унинг ҳар бир

компонентидан оқилона фойдаланиб, табиатга одил муносабатда бўлишга ўргатиш лозим. Шу ўринда "Нимани хор қилсанг, шунга зор бўласан" деган мақолни келтиришни жоиз деб топдим, чунки бизнинг ўйламай табиатга таъсир кўрсатишимиз, нотўғри хўжалик юритишимиз, географик қонуниятларга тўла амал қилмай қурган объектларимиз бугунги кунда ўз таъсирини кўрсатиб табиат мувозанатини бузилишига уни ҳалокатли ҳолатларга келиб қолишига, охир оқибатда инсонлар саломатлиги ва турмиш тарзига катта зарар етказиб, инсонларни унумдор тупроқ, тоза сув, мусаффо ҳаво, ширин — шакар мевалар гўзал табиатдан бебахра қолишларига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ҳам география дарсларида халқ мақолларидан фойдаланиб, ўқувчиларга таълим бериш билан бир қаторда географик тарбия маданиятини шакллантириб бориш лозим.

— Халқимиз қадимдан баданнинг қуввати — овқат, ақлнинг қуввати — ҳикматли сўзлар, деб уқтириб келган. Ҳадислар ана шундай ҳикматли сўзлар, донишмандлик дурдоналари ҳисобланади. Ҳадис илми билан шуғулланган Имом ал — Бухорий, ат — Термизий, ас — Самаркандийлар ҳадис илмининг асрдан — асрга шаклланиб боришига муносиб ҳисса қўшган буюк тарихий шахслардир.

— Ҳадис бандлари экологик таълим ва тарбияни сингдиришга катта ёрдам беради. Ҳадисларнинг айрим бандлари инсонни табиат бойликларини тежаб — тергаш ва уни муҳофаза қилишга ўргатади. Қуйидаги экологик мавзуларга оид ҳадислардан намуналар келтирамиз:

— Экмоқ ниятида қўлингизда кўчат турган пайтда, бехосдан қиёмат — қойим бўлиши аниқ бўлганида ҳам улгурсангиз уни экиб қўяверинг.

— Кишиларга соя берувчи дарахтни кесган киши боши билан дўзахга ташланади.

— Тежаб сарфлаган камбағал бўлмайди.

— Қайси бир мусулмон экин экса ёки бирор дарахт ўтказса, сўнг унинг мевасидан қуш ёки ҳайвон еса, унинг экканидан ейилган нарсанинг ҳар биридан унга садақа савоби ёзилади.

— Ким сув тошқинини тўхтатса ёки ёнғинни ўчирса, унга шаҳидлик ажри берилади.

— Сув муқаддас унсурлардан биридир. "Сувга тупурма, макрух бўлади" деган нақл оталаримиздан мерос бўлиб ўтиб келади. Исломда ичимлик суви билан суғориш ман этилганини яқин — яқинларгача кўпчилигимиз билмас эдик.

Ҳадисларнинг самарадорлиги шуки, биз табиат ва унинг махсуллари инсон учун экан, улардан оқилона ва одилона фойдаланиш кераклигини англаб олоғимиз лозим. Ерга, сувга, ҳайвонлар ва набототга бўлган муносабатимизни тиклашимиз орқалигина Она табиатимизни асраб қолишимиз мумкин.

Умуман олганда кўп йиллик кузатишлар маҳсули

сифатида юзага келган мақоллар, ҳикматлар, ҳадислар ёш авлоднинг ақлий, ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий тарбиясига кучли таъсир кўрсатиб, маънавий камолотида муҳим ўрин тутади.

География дарсларида мақол ва ҳадислардан дарснинг барча босқичларида: мавзунини ёритилишида; мустаҳкамлашда; қайси гуруҳ кўп мақол ёки ҳадис билади, уйга вазифа қилиб бир неча мақоллар ва ҳадисларни турли хил шакли карточкаларда тайёрлаб келишда фойдаланиш мумкин.

География дарсларида бу каби мақол ва ҳадислардан фойдаланиш усулини қўллашдан мақсад ўқувчилар билимини баҳолашда ноанъанавий усуллардан фойдаланиб ўтилган дарс самарадорлигини оширишдан иборатдир.

ГЕОГРАФИК ДИКТАНТЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИ.

Кейинги пайтларда география таълимида ўқитишнинг замонавий метод ва шакллари кенг қўлланилмоқда. Чет эл тажрибаларидан унумли фойдаланиш буйича ижодий изланишлар олиб берилмоқда.

Илғор ўқитувчилар, методистлар дарснинг замонавий шаклларида такомиллаштириш борасида тадқиқотлар уюштирмоқдалар. Дарснинг ҳар бир шакли ўқувчиларга маълум билим кўникмалар тузимини шакллантиришни асосий мақсад қилиб қўяди.

Билим ва кўникмаларни текширишда географик диктантлар катта роль ўйнайди. Географик диктантлар ёзма бажарилади. Уни дарсда 10–15 минут вақт ичида уюштириш мумкин. Диктантларни қуйи синфларда (5–7 синфларда) уюштириш яхши натижалар беради. Диктант жавоблари фақат сўралган объектларга тааллуқли бўлиши зарур.

Географик диктантлар йирик мавзу ва боблар ўтиб бўлингандан кейин уюштирилиши мақсадга мувофиқ. Масалан: Африка мавзуси ўтиб бўлингач қуйидаги диктантни уюштириш мумкин.

1. Африканинг энг шимолий нуқтаси
2. Африканинг энг жанубий нуқтаси
3. Экваторни 2 марта кесиб оқувчи дарё
4. Африкадаги энг узун дарё
5. Африкадаги энг катта кўл
6. Африкани ғарбий қисмидаги энг катта оқим
7. Африкадаги энг катта чўл
8. Африкадаги қўриқхоналар кўп учрайдиган зона
9. Африканинг энг баланд нуқтаси
10. Африкадаги энг кўп ёғадиган жой

ва ҳоказолар.

Географик диктантнинг бир неча турлари мавжуд. Уларга қуйидагиларни киритишимиз мумкин.

1. Топографик диктант.
2. картографик диктант

Географик диктантларни бажариш учун аввало барча топографик ва картографик белгиларни ўрганиш, харитага ранг бериш усуллари ва ҳамда харита масштабини билиш лозим. Шундагина биз диктантни бажара оламиз.

Топографик диктантлардан асосан жой планида, кичик географик объектларни тасвирлашда, шунингдек, рельеф, сув объектлари, ўсимлик ва тупроқ қоплами, аҳоли пунктлари, йўллар, саноат, қишлоқ хўжалиги, маданият объектлари ва чегаралари кабиларни тасвирлашда фойдаланилади.

Картографик диктантлардан ҳам картографик усуллари қўллаган ҳолда барча мавзуларда фойдаланиш мумкин.

Умуман олганда география дарсларида диктантлардан самарали фойдаланиш, аввало, ўқувчиларни карта ҳақида мукамал билимга эга бўлишида, энг муҳими картани ўқий олишларида жуда катта аҳамиятга эга.

Бундай географик диктантларни бажариш ўқувчиларнинг дарсда олган билимларини мустаҳкамлайди, чуқурлаштиради. Картаси ишланаётган жойларни ўқувчилар мукамалроқ билиб олишади. Агар ўқувчилар картани ўзлари чизиб тайёрласалар, тайёр картани ўргангандан кўра мустаҳкамроқ билим оладилар. Шунинг учун ҳам ҳар бир ўқувчи дарс давомида ўқувчиларнинг картографик билимларини бойитишда географик диктантлардан фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлади.

ТОПОГРАФИК ДИКТАНТ.

Масштаб 1:1000

Ўрмон қоровули ўз хўжалигини текшириб, қуйидагича йўл босди. 40 метр тўғри шарққа қараб юрди, юришни бошлашдан олдин ундан 00 шимолда тахминан 30 метр узоқликда якка дарахт бор эди (яъни кенг баргли дарахт). Унга тескари томонда тахминан 20 метр жанубда ўрмон қоровулининг уйи, ундан шарқда радиоантена, қудуқ жойлашган. Ундан жанубда кенг баргли ўрмон.

Шимолда якка дарахтдан сўнг баландлиги 15 метр етадиган ғарбдан шарққа чўзилган тепалик бор. Дарахтгача ҳамма майдон қалин ўтлоқ.

Қоровул сўқмоқдан 40 метргача юргандан сўнг кўприкка етиб келди. Уни энини 10 метрли сой кесиб ўтади ва у шимолий ғарбдан жанубий шарққа қараб оқади. Соининг ғарби ва тепалик

усти бутазор. Сойнинг шарқи ва сўқмоқнинг жануби кенг баргли ўрмон. Сўқмоқ ёғоч кўприкдан ўтади. Сойнинг чап томони жарлик, кўприкдан 50 метр юргач шимолда, жанубда, шарқда ўрмон тугайди, ўтлоқ бошланади, шу ерда шимолдан жанубга қараб электр линияси ўтган. Қоровул шу ердан орқасига қайтди.

КАРТОГРАФИК ДИКТАНТ. (ЁЗУВСИЗ КАРТАДА)

Ёзувсиз карталардан дарс жараёнида фойдаланаётганда янги мавзунини тушунтиришдан олдин мавзуга оид ва ёзувсиз харитани чизиш учун керакли нарсалар тайёр қилиб қўйилади.

Кейинчалик яъни мавзунини баён қилаётганда ҳам, дарсни мустаҳкамланаётган пайтда ҳам ярим асосий объектлар чизиб борилади ёки белгилаб қўйилади. Баъзан ёзувсиз карта ёрдамида географик диктант ҳам олиш мумкин.

"Ёқилғи саноати" мавзусини дарс бошлашдан олдин доскага мавзунини ёзиб қўйилади ва ўқувчиларга Ўзбекистоннинг ёзувсиз картасини, кўмир, нефть, газнинг қоғоздан кесиб тайёрланган кичкинагина махсус белгиларни тайёрлаб қўйиш буюрилади. Ўтган мавзунини бир нечта ўқувчидан бошқа ўқувчилар ёзувсиз картанинг мавзусини, Ўзбекистоннинг вилоятлари ёки ўрганилаётган иқтисодий районнинг чегара чизиғини картага белгилаб қўядилар. Янги мавзу тушунтирилаётган пайтда ўқувчи картадан кўмир, нефть, газ ва бошқа фойдали қазилмалар чиқадиган районларни кўрсатади. Ўқувчилар эса конвертдаги кесиб тайёрланган белгиларнинг орасига пластилин қўйиб ёзувсиз картага ёпиштириб борадилар. Янги мавзу тушинтириб бўлгандан кейин дарсни мустаҳкамлаш қисмида ўқувчиларга "Қарши — Муборак — Қаравулбозор" нефть қувурини, "Газли — Бухоро — Қарши — Бекобод" газ қувурларининг йўналишини чизиш буюрилади. Уйга вазифа қилиб ана шу ёзувсиз картани чизишни тугаллаб белгилар қўйиб чиқилган кўмир, нефть, газ районларининг номларини ёзиб келиш топширилади.

НОАНЪАНАВИЙ БОШҚА УСУЛЛАР

Ҳозирги вақтда илғор педагогик тажриба асосидаги бир қанча усуллар бўлиб, уларнинг кўплари илғор (янги) педагогик технология асосида интерфаол усуллар сифатида қабул қилинган. Буларга

- ... "Масофали таълим"
- ... "Ақлий ҳужум"
- ... "Таянч сигналлар"
- ... "Баз"
- ... "Интернет"

... "Экологик суд"

... "Брейн ринг" каби ноананавий усулларни киритишимиз мумкин.

МАСОФАЛИ ТАЪЛИМ.

Масофадан ўқитиш шакли сиртқи таълим сингари ўқувчи ва ўқитувчи ўртасидаги бевосита учрашувнинг йўқлиги билан тавсифланади, таълим муассасаси ва ўқитувчи орасидаги алоқа ва тескари алоқа воситалари ва методлари билан сиртқи таълимдан кескин фарқ қилади.

Масофадан ўқитиш компьютер техникаси ёки телекоммуникация воситалари орқали амалга оширилади. Бунда таълим муассасаси ва ўқувчи орасида компьютерлараро алоқанинг ёки телекоммуникацион алоқанинг мавжудлиги катта роль ўйнайди. Бу иккала техник воситанинг муштарак ҳолатда ишлатилиши масофадан ўқитишнинг сифатини янада оширади. Компьютерлар ва телекоммуникация воситаларининг қўлланиши адабиётларда компьютерли телекоммуникацион технологиялар деб аташади.

Масофадан ўқитишнинг мувофақиятли тарзда амалга оширилиши учун қуйидагилар таъминланиши шарт:

- ўқув маълумотларини ўқувчиларга ўз вақтида етказиш;
- ўқитувчи билан тескари алоқанинг мавжудлиги;
- масофадан туриб жамоа бўлиб ишлаш имкониятининг мавжудлиги.

Бугунги кунда масофадан ўқитишнинг қуйидаги 3 та кўриниши кенг тарқалмоқда.

- интерактив телевиденияга асосланган масофадан ўқитиш;
- компьютерли телекоммуникация (маҳаллий ва глобал) тармоқларига асосланган масофада ўқитиш;
- мультимедиа маълумотларидан ва компьютерли коммуникацион интерактив тармоқларга асосланган масофада ўқитиш;

Масофадан ўқитишнинг самарадорлиги уни ташкил этувчи 4 та элементнинг сифатига боғлиқ

А) ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги жараёнларнинг самарадорлигига;

Б) бунда фойдаланилаётган педагогик технологияларга;

В) ўқув маҳсулотларининг сифати ва уларни ўқувчиларга етказиш воситаларига

Г) тескари алоқани самарадорлигига.

"АҚЛИЙ ҲУЖУМ"

Ақлий ҳужум бирор муаммони ечишда гуруҳ

қатнашчилари томонидан билдирилган эркин фикр ва мулоҳазаларни тўплаб, улар орқали маълум бир ечимга келинадиган энг самарали усулдир. У тўғри ва ижобий қўлланганда шахсни эркин, ижодий ва ностандарт фикрлашга ўргатади. Бу усул орқали шахс психалогиясини ривожлантириш мумкин.

"Ақлий ҳужум" усули принципи жуда содда:

Сиз бир гуруҳ иштирокчиларини тўплайсиз ҳамда улар олдида бирор муаммоли вазифани қўясиз ва қатнашчилардан мазкур муаммоли вазиятни ечиш бўйича ўз ечимларини (фикр, мулоҳаза) билдиришларини сўраймиз.

Мазкур босқичда иштирокчилардан ҳеч бири бошқа қатнашувчиларни ғоясини, фикрини муҳокама қилиши ёки баҳолаши мумкин емас.

"Ақлий ҳужум" усулини қўллашда асосий қоидалар:

1. Билдирилган ғоя ва фикрлар муҳокама қилинмайди ва баҳоланмайди.
2. Билдирилган ҳар қандай ғоя ва фикрлар, улар хатто бўлмағур бўлса ҳам ҳисобга олинади.
3. Қанча кўп ғоя ва фикрлар бўлса шунча яхши.
4. Билдирилган ғоя ва фикрларни тўлдириш ва янада кенгайтириш мумкин.
5. Ғоя ва фикрларни билдириш учун вақт аниқ белгиланади.

"ТАЯНЧ СИГНАЛЛАР".

"Таянч сигналлар" орқали дарс ўтиш усули ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатибгина қолмай психологик жиҳатдан дарс ўтишнинг "олтин қоида"си ҳиссиёт — диққат — ирода — идрок — хотира — тафаккур қаторининг яхши ишлашга олиб келади.

"Таянч сигнал" усулини ўтказиш қоидалари:

1. Ўқувчилар мустақил ишлаш кўникмасига эга бўлиши керак.
2. Қатнашчилар бемалол ўтирадиган қилиб жойлаштирилади. Дафтар, ручка, фломастер, қоғоз бўлиши ва таъминланиши шарт.
3. Гуруҳлар бўлиб ишлаш учун қулай шароит бўлиши керак.
4. Ғоялар, фикрлар тақдирланади.
5. Англашилмовчилик саволлар олдин ўқитувчилардан сўраб олинади сўнгра ўқитувчи хулоса қилади.

ИНТЕРФАОЛ ДАРС УСУЛЛАРИ АСОСИДА ДАРС ИШЛАНМАЛАРИ.

Фан: Амалий география.

Синф: 10 — синф

Дарснинг мавзуси: Табиат комплекслари ўзгаришининг олдини олишнинг амалий географик асослари.

Дарснинг мақсади: Ўқувчиларга мавзуга оид БКМ ҳосил қилиш ва табиатни асраб — авайлаш руҳида тарбиялаш.

Дарс типи: Синаш.

Дарс услуби: Оғзаки баҳс.

Дарс усули: "Ақлий ҳужум".

Дарс дидактикаси: карта, жадвал, тарқатма материаллар, ТТВ. (таълимнинг техник воситалари)

Дарснинг бориши:

1. Ташкилий қисм: психологик иқлим яратиб, ўқувчиларни дарсга жалб этиш.

2. Дарс режаси:

а) саволлар ёзилган жадвални осиб қўйиб иш бошлаш.

б) жавобларни ўзаро текшириш.

в) кичик гуруҳларни ўзаро текшириш;

г) жамоа бўлиб жавоб бериш.

д) жавобларни ёзиб олиш ва муҳокама қилиш.

Муаммо: Навоий шаҳридаги саноат корхоналарининг ҳаво ва сувга таъсири натижасида регионал касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари ва оқибатлари.

Саволлар:

1. Навоий шаҳридаги саноат корхоналарини жойлаштиришда географик ўрин омили.

2. Ресурслар билан таъминланганлик даражаси.

3. Саноат корхоналарининг транспорт йўлларига нисбатан жойлашуви.

4. Табиат комплекслари ўзгаришининг экологик ва ижтимоий — иқтисодий оқибатлари деганда нимани тушунасан?

5. Оқова сувлар ҳамда ер ости сувларига таъсир этувчи саноат корхоналари ҳақида маълумот беринг ва улар билан боғлиқ бўлган касалликлар.

6. Ҳавони ифлословчи саноат корхоналарига изоҳ беринг ва улар билан боғлиқ бўлган касалликлар.

7. Шаҳримизда қурилган гидротехник иншоотларнинг асосий камчиликлари нимадан иборат.

8. Саноат корхоналарини жойлаштириш қонуниятлари (шаҳримиз мисолида).

9. Саноат корхоналарининг атроф — муҳитга таъсирини камайтириш ва табиий муҳит ўзгаришининг олдини олишнинг асосий йўналишлари тўғрисида сўзлаб беринг.

10. Саноат корхоналарининг шаҳар иқтисодиётига таъсири ва касалликларни олдини олишга доир таклиф ва мулоҳазалар.

Юқорида муаммо ва саволларга ҳар бир ўқувчи ва ҳар бир гуруҳ ўз фикр ва мулоҳазаларни билдириб баҳс – мунозара олиб боради. Бунда ҳар бир ўқувчи (гуруҳ) ўз фикрини изохлаб, муаммони ечиш йўллари илмий асосда ифодалаб беришга интилади. Бу еса ўқувчиларни мустақил фикрлашга, дунёқарашини кенгайтиришга, кўпроқ манбалар, қизиқарли маълумотлар олиш учун интилишга, атроф – муҳит ва табиатга бўлган қизиқишини ортиб боришига олиб келади.

Ушбу муаммони ечишда юқорида барча шартлар бажарилгандан сўнг таклиф ва мулоҳазалар жамланиб муаммонинг ечими аниқланади ва якуний хулоса чиқарилади.

Мустахкамлаш учун: мавзуга оид қизиқарли маълумотлар бериш, турли географик ўйинлар ўтказиш, фаол ўқувчиларга тест саволлари тарқатиш каби машқлар бажарилади.

Уйга вазифа: Ўқувчиларнинг ҳар бирига алоҳида – алоҳида Навоий шаҳридаги саноат корхоналари ва уларнинг атроф – муҳитга таъсири тўғрисида ҳар бир корхона ҳақида р е ф е р а т ёзиб келиши ва уни ҳимоя қилиш топширилади.

Шундан сўнг фаол, дарсга қатнашган ўқувчилар баҳоланади ва дарсга яқун ясалади.

"АҚЛИЙ ҲУЖУМ"

Фан: Амалий география

Синф: 10

Дарснинг мавзуси: Ўзбекистонда экологик – географик экспертиза ва уни амалга ошириш.

Дарснинг мақсади:

а) Таълимий мақсад: Ўқувчиларга назарий билим бериш.

"Экспертиза" тушунчаси, "экологик – географик экспертиза" ҳақида умумий маълумот бериш.

б) Тарбиявий мақсад: Ақлий, экологик, эстетик тарбия бериш асосида ўқувчилар дунёқарашини кенгайтириш

с) Ривожлантирувчи мақсад: Ўқувчиларни малакасини, фикрлаш доирасини ривожлантириш.

д) Ўқувчилар онгига миллий истиқлол ғоясини сингдириш.

е) Касбга йўналтириш. Ўқувчиларни ирригация, гидролог, эколог, гидробиолог касбларига йўналтириш.

Дарс типи: Аралаш дарс.

Дарс усули: Оғзаки баҳс, мунозара.

Дарс услуби: " Ақлий ҳужум".

Дарс жихози: Атроф – муҳитни муҳофаза қилиш харитаси, Бухоро – Навоий иқтисодий географик райони харитаси, Ўзбекистон географик атласи, тарқатма материаллар, қўшимча адабиётлар ва матбуот материаллари.

Дарснинг бориши:

I. Ташкилий қисм: Ўқувчилар билан саломлашиш, навбатчи ҳисоботини тинглаш, давомадни аниқлаб, ўқувчиларни дарсга жалб қилиш.

II. Янги мавзу баёни:

Дарсни режаси:

а) Ўзбекистонда саноат корхоналарини жойлаштириш бўйича экспертиза қилиш.

б) Ўзбекистонда гидротехник иншоотларни қуриш бўйича экспертиза қилиш.

в) Навоий давлат иссиқлик электростанциясининг экологик — географик экспертизаси.

Муаммо: Ўзбекистонда гидротехник иншоотларни қуришда экологик — географик экспертиза ва у билан боғлиқ бўлган муаммолар.

Саволлар.

1.Экспертиза хулосалари нимадан иборат бўлади.

2.Республика экологик — географик экспертизасининг бош режаларига нималар киради.

3.Саноат корхоналарини жойлаштиришда муҳандис географик тадқиқотлардан мақсад нима?

4.Ўзбекистонда саноат корхоналарини жойлаштириш бўйича экспертизанинг мазмуни нимадан иборат.

5.Гидротехник иншоотларни лойиҳалашда географик тадқиқотларнинг мазмуни нимадан иборат.

6.Ўзбекистонда қурилиши амалга оширилган гидротехник иншоотларнинг асосий камчилиги нималардан иборат.

7.Сув омборлари лойиҳасини экспертиза қилиш натижаларини Тўдақўл сув омбори мисолида тушунтириб беринг.

8.Навоий Давлат иссиқлик электростанцияси корхонасининг экологик — географик экспертизаси ва у билан боғлиқ муаммолар.

11.Сув омборлари лойиҳасини экспертиза қилиш натижаларини Тўдақўл сув омбори мисолида тушунтириб беринг.

12.Навоий Давлат иссиқлик электростанцияси корхонасининг экологик — географик экспертизаси ва у билан боғлиқ бўлган муаммолар.

Ушбу мавзу юзасидан синф доскасига осиб қўйилган саволлар 10 кун олдин ўқувчиларга эълон қилинган бўлиб, ўқувчилар шу саволлар асосида маълумот тўплаб, муаммони ҳал қилиш борасида ўз фикр мулохазаларини баён этадилар.

Баҳс — мунозара усулида олиб борилган ушбу дарсда ўқувчиларнинг муаммони ечишда мантиқийлик, илмийлик нуқтаи назаридан ёндашиб, ўз тахминларини илмий асослаб беришлари талаб этилади. Бу каби усуллардан фойдаланиш ўқувчиларни фанга бўлган қизиқишларини ошириш билан бир қаторда, уларни мустақил ва эркин фикрлашга, қўшимча адабиётлар ва

матбуотлар билан ишлашга ўзлари яшаб турган ҳудудни экологик географик хусусиятларини ўрганишда катта амалий аҳамиятга ега.

Билдирилган ҳар бир фикр — мулоҳазалар, тахминлар инобатга олиниб, илмийлик даражаси текширилиб, якуний хулосага келинади.

Қуйида ушбу муаммони ечишда баъзи бир ўқувчиларнинг айрим фикр ва мулоҳазаларини келтириб ўтамиз.

1 — Ўқувчи: Лойиҳа материаллари ва қўшимча йиғилган маълумотлар асосида сув омборининг атроф — муҳитга таъсири таҳлил қилиниб, узоқ муддатларга мўлжалланган башоратлар ишлаб чиқилади. Тўғон мустаҳкам бўлиши, кучли зилзилаларга бардош бериши лозим. Сувнинг ўзаро таъсири, сурилма, эрозия, сел ҳодисалари натижасида бузилиши ҳамда қирғоқларни сув ювмаслиги учун муҳандислик иншоотларни ва ихота дарахтзорларини барпо этиш лозим.

2 — Ўқувчи: Гидротехник иншоотлар лойиҳалашда муҳандислик иншоотлари техник жиҳатдан ҳам, географик жиҳатдан ҳам ҳар тамонлама ўрганиб, таҳлил қилиниб, илмий хулоса чиқарилади. Мутахасис тамонидан сувнинг кирим чиқими, шўрланганлик даражаси, лойиҳа қирғоқларни тўлқинлар таъсирида ўзгариши, буғланиш жараёнлари аниқланиб, иншоот қуриш ёки қурмаслик тўғрисида хулоса чиқарилади. Гидротехник иншоотларнинг лойиҳалари ва ундан фойдаланиш жараёнида табиий шароитнинг барча хусусиятлари ҳисобга олинади.

3 — Ўқувчи: Ўзбекистонда қурилиши амалга оширилган гидротехник иншоотларининг асосий камчиликлари қуйидагилардан иборат. 80 — йилларга қадар сув иншоотлари қурилиш экологик — географик экспертизадан ўтказилмаган. Натижада лойиҳадаги кўрсаткичларга амал қилмаслиги натижасида, Теварак — атрофга таъсир этиб, ноҳуш ҳодисалар юз бермоқда. Масалан. Туямўйин сув омборининг ишга тушириши Хоразм воҳасида ерларнинг мелиоратив ҳолати ўзгара бошлади. Боғот туманларида ер ости сувларининг кўтарилиши экинларнинг вегетация шароитини тупроқда ортиқча туз тўплайди, бундай сув омборида воҳага сув силжиб ўтиши натижасида вужудга келган эди. Демак, тўғон остидан сувнинг четга силжиб ўтиши лойиҳада чуқур ҳисобга олинмаган.

4 — Ўқувчи: Навоий вилоятининг асосий қисми чўл ҳамда саҳродан иборат бўлиб, табиий сув ҳавзаларига Тўдакўл, Шўркўл, Қуйи Мозор киради. Хусусан, сув омбори вилоятнинг асосий ички сув хавзаси бўлиб, ирригацион йўналишда қурилишига қарамасдан ҳар йили 1 50 тонна балиқ овланади. Сув хажмининг максимал даражаси 1.0546 м³ бўлиб, майдони 17,4 минг гектар.

Энг муҳим омиллардан бири Тўдакўл сув ҳавзасидан

ҳар йили апрель ойидан сентябрь ойигача қишлоқ хўжалиги экинлари учун сувнинг олиншидир. Секундига 51 м³ сув олиниб, бу даврда балиқ човоқлари сув билан биргаликда экинларга чиқиб кетади ва нобуд бўлади.

5—Ўқувчи: Ҳаммамизга маълумки Навоий иқтисодий райони саноат шаҳри ҳисобланиб, унда турли хил саноат корхоналари жойлашган.

Навоий Давлат иссиқлик электростанцияси экологик — географик экспертизадан ўтказилган бўлиб, унда асосан қуйидаги камчиликларни учратишимиз мумкин:

А) Санитар —ҳимоя зонасида миллий таомлар ошхонаси экологик — географик экспертизанинг ижобий хулосаси олинмасдан ишга туширилган, натижада атроф — муҳитга салбий таъсир кўрсатувчи манба ҳосил бўлади.

Б) Станцияда атмосферага заҳарли моддалар ташловчи манбаларнинг таҳлилхона назорати корхонада ташкил этилмаганлиги аналитик назорат йўлга қўйилмаган.

В) Корхонада чанг тозалаш ускуналари йўқ. Юқорида келтирилган фикр ва мулоҳазалардан келиб чиқиб, ушбу муаммони ҳал этишга қуйидагиларни тавсия этамиз.

— Саноат корхоналарини фақат шаҳарни саноат минтақаларида жойлаштирмасдан, балки қурилиш меъёрларини ва санитар — ҳимоя ҳолатларини эътиборга олган ҳолда турар жой туманларида жойлаштириш.

— Ёзги жазирама кунлардан яхши сифатли ичимлик сувларининг етишмаслигини инобатга олган ҳолда аҳолини ичимлик сув билан таъминлайдиган кичик ва ўрта корхоналарни қуриш.

— Қаттиқ ва суюқ чиқинди миқдори кўпайиб бориши билан уларни тиндириш, қайта ишлаш ва бутунлай йўқ қилиш тадбирларини ишлаб чиқиш.

Дарсни мустаҳкамлаш учун "Географик тавсиф"да хато борми? "квадрат" чайнвордини ечиш каби усуллардан фойдаланилади.

География — бетакрор табиат мажмуаси ва унинг инсон хўжалик фаолияти билан уйғунлигини таъминлайдиган Она ер ифодаси. У борлиқни ўрганар экан, гўё унинг илмий ва шу ўринда ижодкорона тасвирлаш ёки ифодалаш, чексиз, паёнсизга ўхшайди.

Балки шу боисдир унинг сирларидан огоҳ бўлмоқ учун жуда кенг маънода фикрлар юритмоқ шартдек. Гўё эртадек киши руҳиятига сингиб кириб борувчи географик ҳудудлар тасвирланишини ўқиб борар экансиз, ҳаёл сизни ўша олис манзилга етгандек бўлади. Сизни мафтун этишига мажбур етган, ёки сеҳрлаб оғушига чорлаган бу нозик туйғу соддагина бир сўз билан "Географик тавсиф" деб номланади. Фақат сиз тавсифни ўқиётганингизда мазмунан чуқур

тушунсангиз, тасаввур эта олсангиз бас.

География ўқитувчиси сифатида ҳаммамиз ҳар бир ҳудудга берилган тавсифларни тўғри ёки нотўғри баён этилганлигини дарҳол сезамиз. Дарс давомида маълум ҳудудга географик тавсиф бериб турган ўқувчи хатосини ўз ўрнига тўғирлаб борамиз. Қуйидаги жумбоқли тавсифлар эса айтилган мана шу муаммони бартараф этишимизга кўмак беради. Бу усулда дарс ўтишимизнинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўқувчиларни китоб харита ва бошқа географик манбалар билан ишлашга мажбур этади.
2. Нотиқлиги ва топқирлигини оширади.
3. Тўғри нотўғри фикрни олишга ва мустақил фикрлашга ўргатади.
4. Тест синовларига тайёрлашнинг энг қулай усули ёки тестнинг мураккаб кўринишларидан биридир. Масалан, тест саволларида битта тўғри жавоб борлиги аниқ. Бу усулда номаълум.
5. Тафаккур ва дунёқарашни кенгайтиради.
6. Мавзуларни умумлаштиришда ўзаро фарқлай олишга ўргатади.
7. Ҳатто олдинги синфда олинган билимларни ҳам эслашга чорлайди.
8. Бизга маълум бир синфда ўқийдиган барча ўқувчиларнинг билими ва қобилияти бир хил эмас. Бу усул асосида даврага гапиришга тортинадиган нутқи пастроқ болаларни баҳолаш имкониятлари бор.
9. Китобни жудаям ифодали ва тезкорлик билан ўқиб, ҳатто ёдлаб оладиган, аммо тавсиф мазмунини синчковлик билан таҳлил этмайдиган, мазмунининг туб моҳиятига аниқлик ва илмийлик билан баҳо бермайдиган ўқувчиларни ўз билимларини қайта кўриб чиқишга мажбурлайди.

Ўзбекистонда экологик — географик экспертиза. "Географик тавсиф"да хато борми?

10. Экологик экспертиза жамият ташкилотлари ва давлат муассасалари, янги қурилма объектларини қайта қуриш ва кенгайтириш лойиҳаларини қай даражада экологик — нуқтаи назардан баҳолаш учун фаолият кўрсатади.

У объектларни алоҳида тарзда баҳолайди. 80 — йилларга қадар Ўзбекистонда қурилган sanoat корхоналари расмий равишда жуда яхши экологик географик экспертизадан ўтказилган.

Экспертиза корхоналарининг фақат қурилиши даврида олиб борилади, чунки корхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти белгиланган экологик меъёрдан чиқиб кетмаслиги зарур. Бинобарин, маълум даражада назорат остида бўлиши атроф — муҳит ифлосланишининг олдини олишга ёрдам беради.

Тавсиф ўқиб бўлгандан кейин ўқувчилар йўл қўйилган хатолар ва уларнинг тўғри шаклини айтиб ўтадилар. Масалан:

1.Экологик экспертиза — объектларни алоҳида эмас, балки комплекс тарзда баҳолайди.

2. 80—йилларга қадар Ўзбекистонда қурилган саноат корхоналари экологик—экспертизадан расмий равишда деярли ўтказилмаган.

3. Экспертиза корхоналарининг фақат қурилишида эмас, балки қурилишидан тўғри, маҳсулот беришга ҳамда фаолият даврида ҳам тўхтовсиз давом эттирилади. Сўнгра "Квадрат" чайнворди синф доскасига илиб қўйилади ва 3 гуруҳга бўлинган ўқувчилар 3 минут давомида биринчи бўлиб ечиб бўлган гуруҳ аъзолари рағбатлантирилади.

"Квадрат" чайнворди:

Диагонал:

1.Лотинчада "тажриба" маъносини берувчи сўз.

2.Кузатиш, назорат қилиш атроф — муҳитни бошқариш бу.....

Энига:

1.Моддаларнинг айланишига эга бўлган ҳар қандай тирик организмлар йиғиндиси ва абиотик муҳит дейилади.

2. Ернинг сув қобиғи.

Бўйига:

1. Бу тушунча 1866 йилда немис биологи Геккел томонидан фанга киритилган.

2. Ўзбекистоннинг "Қизил китоби"га киритилган ноёб ўсимлик.

Дарсда фаол қатнашган ўқувчилар баҳоланади, сўнгра ўқувчиларга уйга вазифа берилади.

Ўқувчиларни бугунги мавзунини қандай эгаллаганликларини текшириш ҳамда мустақил ишлаш кўникмаларини шакллантириш мақсадида қуйидагича уйга вазифа берилади:

Биринчи гуруҳга: "Навоиазот" ишлаб чиқариш бирлашмасига экологик — географик экспертиза хулосасини тайёрлаш.

Иккинчи гуруҳга: "Қизилқумцемент" ҳиссадорлик жамиятига экологик — географик экспертиза хулосасини тайёрлаш.

Учинчи гуруҳга: "Электрокимё" заводига экологик — географик экспертиза хулосасини тайёрлаш.

Ўқувчиларга кейинги мавзуга тайёрланиб келиш топширилиб, дарсга яқун ясалади.

ТАЯНЧ СИГНАЛЛАР

Фан: Жаҳон иқтисодий – ижтимоий географияси.

Синф: 9 – синф.

Мавзу: Атроф – муҳитнинг ифлосланиши.

Дарснинг мақсади:

А) ўқувчилардан мавзуга оид БКМ ҳосил қилиш.

Б) табиатдан тўғри фойдаланиш ва уни асраб авайлашга ўргатиш.

В) ўқувчиларни мустақил фикрлашга, эркин сўзлашга ўргатиш ўқувчиларни ҳуқуқшунослик, гидрология каби соҳаларга қизиқтириш.

Д) она ватанга меҳр ва мустақилликка ишонч руҳида тарбиялаш.

Дарс типи: янги тушунчалар ҳосил қилиш ва уни таҳлил қилиш.

Дарс услуби: Оғзаки баҳс – мунозара.

Дарс усули: Таянч сигналлар.

Дарс дидактикаси: дунёнинг сиёсий картаси, 9 – синф атласи, экологик карта, жадвал, диаграмма, тарқатма материаллар, қўшимча адабиётлар.

Дарснинг бориши: а) ташкилий қисм: саломлашиш, йўқлама қилиш.

б) психологик иқлим яратиш ва ўқувчиларни дарсга тайёрлаш

в) Янги мавзу:

Режа

1. атроф муҳитни ифлословчи асосий омиллар.
2. табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йуллари.
3. экологик сиёсат ва атроф – муҳит мониторинги.

г) Сўз бошлаши: (муаммо қўйиш)

Муаммо: Атроф – муҳитни антропоген ифлосланиш: сабаблари ва оқибатлари.

ТАЯНЧ СИГНАЛЛАР

Табиий илдизлар	Иқтисодий илдизлар	Дунёвий илдизлар
Тупроқ сув, ҳаво, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси	Тозалагич иншоотлар барпо этиш; Янги технологияни ишлаб чиқариш ва қўллаш; "ифлос" ишлаб чиқариш тармоқларини тўғри жой – лаштириш	Экологик сиёсат; Тинчлик ва қуролсизланиш; Табиатни муҳофаза қилиш монито – ринги

Ушбу усулдаги дарсларни ўтишда асосан ўқувчилар ва уларнинг фаоллиги муҳим ўрин тутади, ўқитувчи эса асосан дарсни бошқариб туради. Ўқитувчилар янги мавзуга ўзлари мустақил тарзда тайёрланиб келадилар ва мавзуга оид ўқитувчи томонидан берилган юқоридаги каби таянч сигналлар асосида мавзунини ёритадилар муаммоларни ҳал этишга доир мулоҳазаларни билдирадилар. Бу каби муаммоли методлар муаммоли вазиятларни вужудга келтириб, ўқувчиларнинг муаммони ҳал этиш, мураккаб саволларга жавоб топиш жараёнида алоҳида объект, ҳодиса ва қонунларни таҳлил қилиш кўникмалари ва билимларини фаоллаштиришга асосланган фаол билиш фаолиятини тақозо этади.

Ушбу усулдаги дарсларни ўтишда асосий эътибор ўқувчилар ўтилаётган мавзуга қанчалик тайёр эканликлари ва уни қанчалик чуқур эгаллаганликларига қаратилади. Бу дарсни баҳс мунозара, савол жавоб, турли хил уйинлар тарзида ўтказиш мумкин. Мен ушбу дарсни қуйидагича ўтишни лозим деб топдим. Аввало ўқувчилар мавзу юзасидан берилган таянч сигналларни кўчириб оладилар. Сўнгра юқоридаги муаммо буйича ҳар бир ўқувчи, ҳар бир гуруҳ ўз фикрини билдиради.

1 — ўқувчи. Инсон ўз эҳтиёжини қондириш учун табиатга бевосита таъсир кўрсатади. Бу таъсир ижобий бўлиш билан бир қаторда кўпгина салбий оқибатларга атроф — муҳитнинг ифлосланишига сабаб бўлади. Умуман олганда ифлосланишига табиий ва антропологек омиллар асосий роль ўйнайди. Ўқувчи шу ўринда табиий омиллар ва антропоген омилларга изоҳ бериб ўтади.

2 — ўқувчи. Бугунги кунда атроф — муҳитнинг ифлосланиши барча қобиқларда кучайиб бормоқда. Шу жумладан қуруқлик (литосфера)нинг, айниқса тупроқ қопламанинг ифлосланиши натижасида "бедленд" яъни "бузилган ерлар" майдони миллионлаб гектарга ошмоқда. Бунга асосий сабаб, айниқса, саноат ва қишлоқ хўжалиги чиқиндиларининг чиқарилишидир.

3 — ўқувчи. Шунингдек гидросфера (дарёлар, кўллар ва денгизлар) нинг саноат, қишлоқ хўжалиги ва уй рўзғор, маиший хизмат соҳаларининг оқава сувлари қўшилиши натижасида ифлосланиши катта хавф туғдирмоқда. Турли хил юқумли касалларни келтириб чиқармоқда ва тарқатмоқда. Кейинги пайтларда дунё океани ҳавзасини нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши ҳам жиддий муаммаларни келтириб чиқармоқда.

4 — ўқувчи. Саноат, транспорт ва бошқа ёқиш ишлари натижасида ҳамда бир қанча табиий омиллар натижасида атмосфера ҳавосининг бузилиши нафақат табиат мувозанатининг бузилишига, балки инсонлар саломатлигига ҳам катта зарар етказмоқда.

Демак, биз атроф муҳитни ифлословчи омиллар ва унинг

сабаб ва оқибатлар ҳақида маълумотга эга бўлдик, келинг энди шу муаммони ҳал этиш йўллари ҳақида кўриб чиқамиз.

5 — ўқувчи. Бугунги кунда атроф — муҳитни муҳофаза қилишнинг қатор самарали йўллари ишлаб чиқарилган ва амалда қўлланилмоқда. Масалан: Ҳар хил тозаловчи иншоотларни барпо этиш, ифлос ёқилғиларни ишлатишдан воз кечиш, ахлатларни қайта ишлаш корхоналарини барпо этиш; баландлиги 200 — 300 м бўлган мўрилар қуриш, ишдан чиққан ерларни рективация қилиш кабилардан иборат.

6 — ўқувчи. Фикрингга қўшиламан. Лекин кейинги йилларда мўрилардан фойдаланиш саамарадорлиги анча пасайган. Менимча ишлаб чиқаришда табиат муҳофазасини ҳар тарафлама удалайдиган янги технологик имкониятлардан кенг фойдаланиш, чиқиндисиз ишлайдиган ишлаб чиқаришларни жорий қилиш лозим.

7 — ўқувчи. Менимча яна бир асосий йўли бу "ифлос" ишлаб чиқариш тармоқларини аҳоли зич яшайдиган ҳудудлардан узоқда қуриш. Бундай "ифлос" ишлаб чиқаришларни жойлаштиришда географик тадқиқотлар аниқса муҳимдир. Ушбу муаммони биз шахримиз мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

8 — ўқувчи. Булардан ташқари аввало атроф муҳитни кўкаламзорлаштириш, санитария — гигиена қоидаларига доимо риоя қилиш, ҳар бир инсон онгида табиатни асраб — авайлаш, уни муҳофаза қилиш каби тушунчаларни шакллантириш ҳам ўта муҳимдир.

Булардан ташқари яна бошқа ўқитувчиларнинг фикрлари тингланиб баҳс мунозара юритилади.

Сўнгра ўқитувчи ўқувчиларга ушбу муаммоларнинг умумий хулосага асосланган ечимини айтиб бугунги кунда табиатни муҳофаза қилиш юзасидан олиб борилаётган экологик сиёсат ва атроф — муҳит мониторинги ҳақида тушунча беради.

Мавзу юзасидан ўқувчилар баҳс мунозара орқали тушунчага эга бўлганларидан сўнг дарсни мустаҳкамлаш учун турли ўйинлар ўтказилади.

Масалан: **"Атроф — муҳит ифлосланиши" мавзусига доир "Энг, энг, энг..." ўйини.**

- табиатга энг кўп хавф соладиган саноат тармоғи ?
- кимё саноати
- дунёда қайси ҳудудлар энг ифлосланган?
- аҳоли энг зич яшайдиган ҳудудлар?
- энг кўп ифлосланган дарёлар?
- Рейн, Сина, Темза, Дунай, Волга, Мисисипи, Нил, Ганг, Янцзе.
- Энг кўп ифлосланган денгизлар?
- Ўрта ер, Болтиқ, Қора, Азов, Қариб, Япон, Ява денгизлар.
- Энг кўп ифлосланган океан?
- Атмосферани энг кўп ифлослайдиган газлар?

- Ис (CO), олтингутурт гази (CO₂)
- Кислотали ёмғирлар энг кўп ёғадиган ҳудудлар?
- Европа ва Шимолий Америка
- "Озон туйнути" энг биринчи қачон ва қаерда кузатилди?
- 1985 йил Антрактидада
- Атроф — муҳит муаммолари бўйича энг биринчи конференция қачон ва қаерда бўлди ?
- 1972 йил Стокгольмда.
- Ўзбекистонда атроф — муҳит масалалари бўйича иш олиб боровчи энг катта ҳаракат, ташкилот
- ЭКОСАН ва ҳоказо шундай давом эттирилади.

Ёки бўлмаса синфни 3 гуруҳга бўлиб худди юқоридагидек "Занжир" ўйини ҳам ўтказиш мумкин.

Бунда энг ифлосланган ҳудудлар, дарёлар, қўлтиқлар, океанлар, шаҳарлар, мамлакатлар ва бошқаларнинг номлари бирин — кетин тез — тез айтилади. Бир марта айтилган жой иккинчи марта қайтарилса, ёки тўхтаб айтолмай қолган гуруҳ ўйиндан чиқиб кетади, охирида ғолиб гуруҳ аниқланади.

Ўйга вазифа қилиб ҳар бир гуруҳга мавзу юзасидан алоҳида топшириқ берилади.

I — гуруҳга энг ифлосланган дарёлар чайнвордини тузиб келиш.

II — гуруҳга энг ифлосланган денгиз ва қўлтиқлар красвордини тузиб келиш.

III — гуруҳга энг ифлосланган шаҳарлар чайнвордини тузиб келиш топширилади.

Шунингдек ҳар бир гуруҳ "Она табиатни асрайлик!" мавзусида альбом ёки буклет тайёрлаб келиши топширилади.

Шундан сўнг дарсда фаол иштирок этган ўқувчилар рағбантирилади ва баҳоланади, дарсга якун ясалади.

Бундай усулда дарс ўтиш ўқувчиларни дарсга қизиқтириш билан бир қаторда уларни турли қўшимча адабиётлар билан ишлашга, красвордлар тузиш орқали ўз билим савияларини кенгайтириб боришга, ўйинларда иштирок этиш, мустақил фикрлаш қобилиятини оширишга ва ўртоқларидан ортда қолмай улар билан биргаликда баҳс мунозара олиб боришга интилишига катта амалий ёрдам беради. Бу эса ўқувчиларни дунёқарашини кенгайтиради ва нутқини равлан бўлишига хизмат қилади.

ЭКОЛОГИК–ГЕОГРАФИК ЭКСПЕРТИЗА РЕЦЕПТИ.

Экологик – географик экспертиза диагнозини одатда 9 – 10 синфлар ўқувчилари мустақил тарзда тузади. Уни тузишда ўқувчилар қуйидагиларни ҳисобга олиши шарт.

1. Территория ва табиат зонадаги асосий компонентлар ва усулларини ўзаро узвий боғлиқлигини.

2. Ўрганилаётган территория табиатига инсон хўжалик фаолиятининг таъсир доираси.

3. Бир компонентга етказилган зарарнинг бошқа табиат компонентларига қандай таъсир ўтказиш мумкинлигини.

4. Зарар етказилган табиат компонентларини тиклаш учун тахминан қандай чоралар белгилаш мумкинлиги. Энди биз экологик – географик экспертиза диагнозига мисоллар келтириб ўтамиз. Ўқувчилар томонидан тузиладиган экологик – географик экспертиза диагнозини синф ўқувчилари кучига ва ўтиладиган ўқув материали мазмунига қараб турли йўналишларда тузиш мумкин.

Мактаб географияси мазмуни, билимлар, кўникмалар, малакалар, ҳамда дунёқараш ғояларини ўз ичига олади. Бундан ташқари таълим мазмунида ўқувчиларнинг ижодий фаолиятига тажрибалар муҳим роль ўйнайди.

Ўқувчиларни табиатни муҳофаза қилиш чоралари ҳақидаги назарий билимларни мустаҳкамлашга қаратилган диагнозлар. Маълумки география таълими методикасида билимлар 2 гуруҳга ажратилади.

1. Назарий.

2. Эмпирик.

Назарий билимларга нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари ички алоқадорлиги ва муносабатлари киради. Масалан; ИЭС қуришдан олдин унинг ўрни аниқланади.

Сизнингча, тоғ ва текислик дарёларининг кўпроқ қаерида ИЭС қуриш мумкин?

Иқтисодий – географик жиҳатдан асосланг?

ИЭС географик – экологик экспертиза лойиҳаси амалга оширилганми?

Экологик – географик экспертиза диагнози қилинган экологик анализни тўғри хулосалаб бериш демакдир. Ҳар иккала методнинг бош мақсади ўрганилаётган географик материал ичидан экологик мазмундаги асосий ғояларни ажрата билишга ўқувчини ўргатишдан иборат.

Экологик анализ ва экологик – географик экспертиза диагнози ўқувчи томонидан тўғри аниқлангач, энди янада такомиллашган этап – экологик рецептни ўқувчи мустақил тўлдира олишга ўтилади.

Экологик рецепт — бу энг аввало ўқувчининг вужудга келган шароитда мустақил хулосаси ёки педагогик тилда айтганда, ўқувчи ўзлаштирган мустақил кўникмалардир.

Маълумки, мактаб географиясида шакллантириладиган кўникмалар мазмун жиҳатдан эмас, балки бажариш мураккаблиги бўйича ҳам фарқ қилади. Ҳар бир географик кўникмани шакллантириш мураккаб ҳаракат тизимларини талаб қилади. Одатда кўникма ва малакалар бир пайтнинг ўзида шакллантирилади, чунки, амалий топшириқларни бажаришда уларнинг айримлари онгли равишда, баъзилари бевосита, аммо онг назорати остида бажарилади.

Жумладан, экологик — географик рецепт — махсус бланкада ўқувчилар томонидан тузилиб, ўқувчиларга тарқатилади. Ўқувчи рецептни тўлдиришда албатта экологик — географик экспертиза диагнози ва анализга асосланади. Бунда, ўқувчи чуқур билимга эга бўлиши, ҳар томонлама мустақил фикр юрита олиши, дарслик ва ўқув қўлланмалари билан мустақил ишлаши ва қўшимча олган билимларини мустахкамлаб бориши лозим. Масалан;

НАВОИЙ ДАВЛАТ ИССИҚЛИК ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯСИГА ЭКОЛОГИК– ГЕОГРАФИК РЕЦЕПТ.

1.Объект номи: Навоий Давлат Иссиқлик электростанцияси 1961 йилдан бошлаб фаолият кўрсатиб келмоқда. Электр энергиясини ишлаб чиқаришда асосан Муборак газ конидан олинadиган кам олтингугуртли газ ёқилғисидан фойдаланилади. Станциянинг лойиҳа қуввати 1250 минг км соатни ташкил қилади. Бир йиллик газ сарфи 2,2 миллиард куб метр атрофида.

2.Географик ўрни:

Навоий Давлат Иссиқлик Электростанцияси Навоий вилояти Навоий шаҳрида жойлашган бўлиб, Навоий вилоят иссиқлик электростанцияси Теплоэлектропроект илмий тадқиқот институти томонидан корхонанинг атроф муҳитга таъсирини баҳолаш (ОВОС) лойиҳаси ишлаб чиқилган.Ушбу лойиҳага кўра электростанцияда технологик жараёнлар натижасида ҳосил бўладиган барча чиқинди газларнинг тупроққа таъсири ўрганилган .

3.Инсон фаолиятининг салбий таъсири:

Корхонада атмосфера ҳавосига заҳарли моддалар ташловчи манбалар мавжуд бўлиб, улардан заҳарли моддалар ҳавога ташланади. Корхона учун атмосфера ҳавосига 3272 тонна заҳарли моддалар ташлаш меъёри белгиланган, ноқулай шароитда атмосферага заҳарли моддалар ташлашни камайтириш бўйича тадбирлар тузилган .

4. Табиатни тиклаш чоралари. Навоий Давлат иссиқлик электростанциясида унинг табиатини тиклаш бўйича турли хил тадбирлар ишлаб чиқилган. Жумладан, ер ресурсларини муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар ишлаб чиқилган ва унга амал қилинмоқда.

5. Рецепт ёзувчи 10— А синф ўқувчиси

Исми ва фамилияси Норова Наргиза

Мактаб география курсларида экологик— географик экспертиза рецептининг бошқа формалари ҳам мавжуд.Маълум бўлим ёки мавзу ўтиб бўлингандан кейин экологик — географик экспертиза мазмунидаги ҳикоялар ҳам ўқувчилар диққатига қуйидаги географик суҳбатлар ҳавола этилади .

б) Экологик— географик экспертиза ўтказишда суҳбат методи . .

Инсоният яратилибдики, бир— бирлари билан мулоқот қилиш учун суҳбатга киришади. Бу суҳбатларлардан ҳар бир инсон ўзига керакли маълумотларни олади. Географик

суҳбатлардан қайси ўқувчи фан тўғрисидаги чуқур маълумотга эга эканлиги яққол кўринади.

Суҳбатларни ўз ўрнига керакли мавзуларга боғлаб қўлланилса, географик билимлардан қизиқарли суҳбатлар вақтида фойдаланишга ўргатади.

Масалан, шундай суҳбатлар бўладики, уни нутқи равон ўқувчилар томонидан магнит тасмасига тушириб, дарс жараёнида фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Суҳбатларни саҳна кўринишлари тарзида фойдаланилса, ўқувчиларда у ёки бу мавзуларни чуқурроқ эгаллашга ёрдам беради.

Маълумки, географик суҳбатлар ҳар бир ўтилаётган мавзуга мос келиши керак. Дарс жараёнида мана бундай географик суҳбатларлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Зарафшон олтин тозалаш комбинати директори ва эколог суҳбатидан.

Эколог: Сизнинг корхонангизда энг қимматли хом ашёларимиздан бири, яъни олтин тозаланади? Шундайми?

Директор: Шундай.

Эколог: Уни тозалашда асосан қандай эритмадан фойдаланасизлар?

Директор: Энг керакли, арзон ва қулай деб, сувдан.

Эколог: Чиқинди маҳсулотлари қаерга чиқарилади? Ёки қайта ишлаб турли мақсадлардан фойдаланиладими?

Директор: Сувни корхонадан ташқарида чиқариб юборамиз.

Эколог: Айни шу жавоб бўлса керак деб ўйлайман.

Айтингчи, комбинат атрофида аҳоли яшайдими.

Директор: Ҳа

Эколог: Текшириб кўрсак бўладими?

Директор: Албатта.

Эколог: Мана шу кўлмак сувлар корхонадан чиққан шундайми?

Директор: Шундай.

Эколог: Бу сув зарарли эканлигини биласизми? Мана асбоблар ҳам кўрсатиб турибди.

Директор: Буни қандай зарари бор?

Эколог: Ҳайвонлар, парранда — ю даррандалар бу сувни ичишлари билан ҳалок бўладилар.

Директор: Маслаҳат учун раҳмат, камчиликларни бартараф этамиз.

Сизнингча буларнинг суҳбатларидаги фикрлар, савол жавоблар экологик нуқтائي назаридан олиб борилди, дейлик, яна қайси жиҳатлари юзасидан савол — жавоб уюштириш мумкин эди?

Бир мулоҳаза юритиб кўрингчи?

Ҳудди шунга ўхшаш экологик — географик экспертиза мавзусидаги ҳикояларни тузишда қуйидагиларга эътибор берини

ЛОЗИМ:

1. Ҳикоялар, суҳбатлар, аниқ мавзуга мос бўлиши керак.
2. Ҳикоя, ўқувчи ёшига, психологик хусусиятларига мос ташланиб, албатта экологик тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши лозим.
3. Ҳикоя, суҳбат охирида, ўқувчининг баён этилаётган воқеага нисбатан тутган позициясини аниқлаш имконини берувчи савол билан якунланиши мақсадга мувофиқдир.

ЭКОЛОГИК – ГЕОГРАФИК ЭКСПЕРТИЗА РЕЦЕПТИ.

1. Объект номи. _____
2. Географик ўрни. _____
3. Инсон фаолиятининг салбий таъсири. _____

4. Табиатни тиклаш чоралари. _____

5. Рецепт ёзувчи: синф ўқувчиси _____
Исми ва фамилияси _____

Х У Л О С А.

География дарсларида ноанъанавий усулларнинг аҳамияти.

Маълумки география дарслари ўқув материалларини харитага, турли кўрсатмали ўқув қуролларга, шунингдек, муайян географик объектга боғлаб ўрганиш билан бошқа ўқув фанларидаги дарслардан ажратиб туради.

Географик дарсларни ўтишда мавзунинг ёритишнинг гоявийлиги ва илмийлиги, қисқа ва тушунарли, таълим усули ва методлари ўхшаш бўлиши лозим. Ўқитувчи дарс жараёнида ташкилотчи сифатида иш кўриб, ўқувчиларнинг билим олиш фаолиятини, аynиқса мустақил ишлаш фаолиятини таминловчи методларни қўллаши лозим. География таълимини ўрганишда бундай мустақил ишларида ноанъанавий усуллардан фойдаланиш катта аҳамият касб этади.

Мана шу каби жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда ушбу методик қўлланмада географик таълим — тарбия жараёнида самарадорлигини ошириш масалалари юзасидан фикр юритилган.

Таълим муассасаларида география ўқитишнинг самарадорлигини оширишнинг муҳим шарти таълим жараёнларида ноанъанавий дарслардан фойдаланиш саналади. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда география таълимида қуйидаги ноанъанавий дарс усулларида фойдаланишни ва уларни дарс давомида қўллашни тафсия этаман:

1. Мутахасис чақириш, яъни ўтилаётган ўзига мос шу мавзунинг билимдонини таклиф этиш масалан, "Об — ҳаво ва иқлим " мавзусида гидрометриологни, " Аҳоли" мавзусида аҳоли шунос демографни, " Атроф муҳит муҳофазаси" мавзусида экологни ва ҳоказо. Бундай мутахасис ўтадиган дарсларга ўқувчининг қизиқиши ҳам ортади, мавзунинг барча қирралари аниқ очиб берилади, ўқувчиларни дарсга йўллаш кўникмаси шакллантирилади.

2. "Илмий ходим " , "Бўлажак географлар " , "Излаб топ " каби дарслар асосан юқори синфларда ўтказилса мақсадга мувофиқ бўлади . Масалан , 8— синфда ўзи яшаб турган иқтисодий районнинг "Саноат тармоқлари " мавзусини ўрганишда "шаҳримиз саноати ва унинг иқтисодиёт ривожигаги роли "номли илмий тадқиқод ўтказиш мумкин . Бунда ушбу мавзу ўн кун олдин ўқувчиларга айтилиб , синф ўқувчилари бир неча гуруҳларга (4—5 ўқувчи) бўлинади.

Ҳар бир гуруҳга шаҳардаги энг йирик шоҳ кўчалар бўлиб

беради. Гуруҳ аъзолари эса ўзларига белгиланган кўчадаги саноат корхоналари, завод ва фабрикаларнинг жойлашган ўрни, хом ашё ва фабрикаларнинг жойлашган ўрни, хом ашё ва транспорт омилига нисбатан жойлашиши, унинг ихтисослашуви, маҳсулот турлари ва ишлаб чиқариш кўрсаткичлари, ун ривожлантириш истиқболлари ва бошқа хусусиятлари ҳақида маълумот тўплайдилар. Сўнгра дарс давомида гуруҳ сардорлари ўз ишлари ҳақида маълумот берадилар. Ҳар бир гуруҳ тадқиқотлари ва ишлари якунланиб шаҳар саноати ҳақида умумий маълумот тўпланади.

Бундай усулда дарс ўтиш ўқувчиларни мустақил ишлаш, ўзи яшаб турган ҳудуд табиати ва иқтисодиётига таъсир этувчи омилларини ўрганиш, объектларни қандай жойлаштириш, керакли турли географик ўқув қуролларида фойдаланиш малакасини оширади, муҳими география фанига бўлган қизиқишини оширади.

3. Муаммоли дарслардан ("Тафаккур бўрони", "Ақлий ҳужум", "Таянч сигналлари" ва х.к) фойдаланиш. Бу каби дарсларни ҳам кўпроқ юқори синфларда қўллаш ўринли чунки юқори синф ўқувчиларнинг фикрлаш доираси, билим савияси, иқтидори анча юқори бўлиб қуйи синфларда олган таянч билимларга асосланган ҳолда берилган муаммони еча оладилар.

Муаммоли вазиятлар тизими муваффақиятли яратилган ҳолларда мазкур мавзуни муаммоли дарс шаклида ўтиш тавсия этилади. Бундай дарсларнинг самарадорлиги шундаки, бунда ўқувчилар муаммоси вазиятларни идрок этиш, ҳал қилиш йўллариини излаш, муаммони таҳлил қилиш, турли муаммоли вазиятлардан чикиб кета олиш, тўғри ечимга, хулосага келиш каби фаолиятларни бажарадилар.

4. География дарсларида ўйинлардан фойдаланиш. Бу усул ўқувчиларни фаол бўлишга ҳамкорликда ишлашга, бошқалардан ортда қолмасликка, географик маданиятни шакллантиришга, бошқа фанлар билан алоқадорликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

5. Баҳс — мунозарали, эркин фикрлаш дарслари.

6. Синов дарслари. Бу каби дарслар ўқувчиларнинг олган билимларини текширишда, мустаҳкамлашда, янги педагогик технологиялар билан ишлашда катта роль ўйнайди.

7. Замонавий компьютер технологиялари ("Масофали таълим", "Интернет", "Олтин учлик") ва таълим техник воситаларидан фойдаланиш энг самарали усуллардан бири ҳисобланади, чунки энг янги хабарлар, тадқиқотлар, кашфиётларнинг барчасини компьютер орқали олиш, фойдаланиш мумкин. Таълимнинг техник воситаларидан фойдаланиш кўргазмалиликни оширади, эсда узоқ сақлаб қолиш, ўрганилаётган мавзу юзасидан тўлиқроқ маълумот олиш, осон тушинишга ёрдам беради.

8. Бошланғич синфлардан "Баз", "Фан ажойиботлари", қуйи

синфларда, "Дарёлар гапирганда", "Шартли белгилар тилга кирганда", каби ҳамда мақол ва ҳадислардан, топишмоқлардан фойдаланиб дарсни олиб бориши, ўқувчилар қизиқишини орттирибгина қолмай, дарсни ҳам илмий ҳам бадий бойитади.

Ўқитувчи ўрганилаётган боб ва мавзунинг таълимий тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсади ҳамда таълим мазмунидан келиб чиқиб, энг самарали дарс усулини белгиласа, дарснинг самарадорлиги ошади.

Биз педагогларнинг асосий вазифамиз ватанпарвар, халқпарвар, ўз оиласини севадиган, она табиатни асраб авайлайдиган, мамлакатимиз равнақи ва ҳимояси учун хизмат қиладиган жисмонан соғлом, ватан ва жамият олдида ўз бурчи, масъулиятини ҳис этадиган, комил инсонни тарбиялашдан ва жаҳон таълим стандартлари асосида ўқувчи талабаларига билим беришдан иборат.

Бу борада ноанъанавий дарс усулларида мавзуга мос тўғри фойдаланиш, уни дарс давомида тўғри қўллаш, кўргазмаликни ошириб бориш катта аҳамиятга эга. Зеро дарсни турли хил янги ва кўргазмали методлардан ўтиш унинг илмийлигини, методик савиясини ва самарали бўлишини таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Ўрта мактаб ва касб-хунар таълими муассасаларида қўлланиладиган дарс турлари

Фойдаланган адабиётлар

1. "Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори" Т: "Ўзбекистон", 2002
2. Шермухамедов С. "Истиқлол қуёши" Тошкент — 2002.
3. "Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури" . 3 — махсус сон. Т: "Шарқ ", 1999.
4. Қурбонниёзов Р. "География ўқитиш методикаси". Т: Урганч 2001.
5. Толипова Ж.О, Ғофуров А.Т. "Биология таълими технологиялари". Т: "Ўқитувчи" 2002.
6. Мавжудов. Д. "Географик топишмоқлар". Т: "Меҳнат" 2001.
7. Мирзалиев Т. "Географик карта ва ундан фойдаланиш". Т: "Ўқитувчи" 1977.
8. Тўхтаев А. "Экология". Т: "Ўқитувчи" 1998.
9. Юлдошев У.А. "Илғор педагогик технология амалда". Навоий — 2001.
10. Максимов Н.А. "Табиий география" 5 — синф учун дарслик. Т: "Ўқитувчи" 1989.
11. Абулқосимов А. "Материклар ва океанлар табиий географияси". Т: "Ўқитувчи" 1999.
12. Мўминов О, Баратов Т, Маматқулов М, Раҳимбеков Р. "Ўзбекистон табиий географияси" Т: "Меҳнат" 2001.
13. Акрамов З.А. "Ўзбекистон иқтисодий географияси" 8 — синф учун дарслик. Т: Ўқитувчи 2000.

